

Преглед и анализ на неравенството във възможностите в България

Докладът е изготвен по проект на ИПИ „Намаляване на бедността и неравенството във възможностите чрез реформи в социалните трансфери и услуги”¹

Институт за пазарна икономика

2021 г.

¹ Проектът „Намаляване на бедността и неравенството във възможностите чрез реформи в социалните трансфери и услуги” се изпълнява от ИПИ с финансова подкрепа в размер на 193 541 евро, предоставена от Исландия, Лихтенщайн и Норвегия по линия на Финансовия механизъм на ЕИП. Основната цел на проект „Намаляване на бедността и неравенството във възможностите чрез реформи в социалните трансфери и услуги” е да повиши знанието и разбирането за неравенството във възможностите, ефективността на социалните трансфери и социалните услуги на местно ниво, както и да провокира дебат за цялостна промяна в социалната политика в България.

Този документ е създаден с финансовата подкрепа на Фонд Активни граждани България по Финансовия механизъм на Европейското икономическо пространство. Цялата отговорност за съдържанието на документа се носи от Институт за пазарна икономика и при никакви обстоятелства не може да се приема, че този документ отразява официалното становище на Финансовия механизъм на Европейското икономическо пространство и Оператора на Фонд Активни граждани България (<http://www.activecitizensfund.bg>).

Съдържание

1. Въведение.....	3
2. Преглед на литературата и основните концепции за неравенство във възможностите.....	4
3. Неравенства във възможностите в образованието	6
3.1 Измерения на неравенството във възможностите в образованието според PISA.....	6
3.2 Регионални особености на неравенството във възможностите в образованието и ефекти от модела на финансиране	10
3.3 Финансиране на образованието и неравенства.....	11
4. Неравенство във възможностите при децата и в семействата	14
4.1 Бедност, урбанизация и етническа принадлежност	14
4.2. Фактори на семейната среда	17
5. Разпределение на доходите, заетост и неравенство във възможностите	22
5.1 Доходи, образование и заетост	23
5.2 Доходи, заетост и урбанизация	24
5.3 Доходи, заетост и етнос.....	25
6. Неравенство във възможностите в жилищните условия.....	28
6.1. Жизнени условия според доходната група в EU-SILC.....	28
6.2. Жилищни условия в градските и селските райони	30
7. Неравенство във възможностите в здравето	33
7.1 Здраве, етнос и бедност	33
7.1 Здраве, заетост, бедност и достъп.....	35
8. Основни изводи.....	38
9. Използвана литература.....	39

1. Въведение

Анализът на неравенствата се съсредоточава по-често върху разпределението и на доходите и богатата в обществото; с други думи, върху резултатите от икономическата дейност. Това обаче далеч не е единственият начин за концептуализиране на неравенството, като през последните години все повече популярност набира анализирането не на резултатите, а на възможностите. Така фокусът се поставя не на изхода, а на входа на икономическите процеси, което позволява и напълно различно дефиниране на целите на социалната политика. Докато съсредоточаването върху резултатите – именно неравното разпределение на доходите - обуславя стремеж към преразпределянето на блага през държавата, то анализа на фундаменталните причини и фактори зад неравенството предполага социални и други политики, насочени към премахването им.

Настоящият анализ си поставя за цел да разгледа основните аспекти на неравенството във възможностите – в достъпа до качествено образование, условията на живот, здравето, публичните услуги. Крайната цел на разрезите е да бъдат изведени сферите и социалните групи, при които социалните политики не успяват да елиминират неравенството във възможностите, което да може да послужи за основа за предефиниране на модела на социално подпомагане.

2. Преглед на литературата и основните концепции за неравенство във възможностите

Докато изучаването на неравенството в резултатите (outcomes), и най-вече това в доходите съпътства икономическата наука почти от самото ѝ създаване, то систематичният анализ на неравенството във възможностите (opportunities) е относително по-нова тема в академичната литература. Подходяща отправна точка е определението на Дънкан (1969) за „възможност“² – вероятността човек да достигне определен социален статус, доходи и благосъстояние и факторите, които допринасят за това. Въпреки че той не поставя ясно разграничение между „възможности“ и „усилия“ като два отделни източника на неравенство както правят по-късни автори, той идентифицира необходимостта да се декомпозират отделните фактори, които съставляват възможностите, представени пред отделните икономически играчи преди да могат да се дефинират политики, които целят свиване на неравенствата и негативните им последствия. Анализът му до голяма степен извежда факторите, които и по-нататъшните изследвания по темата разкриват – образованието и професията на родителите, характеристики на населеното място (градски срещу селски райони), достъпът до по-добри училищата, принадлежност към малцинства, условията в дома. Дънкан се съсредоточава не толкова върху статичното неравенство, колкото върху възможностите са социално-икономическа мобилност между поколенията и влиянието на факторите, които той описва като „възможности“ върху нея. В анализа си на социалната мобилност в САЩ той установява, че възможностите са значим и дори ключов фактор за социалната мобилност, равностоен с „усилията“. Дънкан анализира американското общество през 60-те години и основен фактор според неговия анализ очаквано е расовата принадлежност - тя обяснява над 1/5 от разликите в дохода между белите и цветнокожите като се контролира с отчитане на образователна степен, умения и някои фактори на средата. Въпреки че анализът му е относително елементарен на фона на съвременната икономическа теория и статистически похвати, Дънкан поставя основата на анализа на неравенството от гледна точка на възможностите.

Франкъл (1971)³ се фокусира върху по-ясното концептуализиране на самото понятие за „възможност“ отнесено към икономическите постижения и неравенството. Според неговото определение понятието се отнася не само до способността икономически агент да извърши дадено действие (да намери работа, да речем), но и до вероятността той да го извърши. По този начин Франкъл включва в понятието формалната и законова възможност за определено събитие да се случи, но и влиянието на факторите за неговото реализиране. Франкъл отчита, че доколкото неравенствата са продукт на икономическата активност в конкурентни сфери, на практика не съществува идеална конкуренция между икономическите агенти – хората имат различни умения, подготовка и предпочитания и съответно не може да се очаква при равни условия да постигат напълно еднакъв резултат. По тази причина, „възможностите“ според неговото разбиране се отнасят най-вече към възможностите на икономическите агенти да се конкурират помежду си, без на конкуренцията да влияят фактори, които не зависят от тях – един вид признато на всеки своеобразно право на собственост върху самата способност за конкуриране. То се различава от повечето права на собственост, тъй като - подобно на правото на живот – не може да бъде прехвърляно на други, което от своя страна означава, че равенството във възможностите е

² Duncan, O. D. (1969). Inequality and Opportunity. *Population Index*, 361-366.

³ Frankel, C. (1971). Equality of Opportunity. *Ethics*, 81(3), 191-211.

непостижимо единствено с помощта на преразпределите на доход и блага. Франкъл отбелязва, че понятието за равенство във възможностите може да бъде доведено до крайности в егалитарен контекст и в преследването му да бъде разпозната нуждата от премахване на биологичните и наследствени разлики между отделните хора.

Заради тази възможност за „разтегляне“ на понятието, Кембъл (1974)⁴ се заема да предложи по-обтекаема дефиниция. Според него, концепцията за „възможност“ представлява най-вече стесняване на по-широките понятия „свобода“ и „независимост“, тъй като предполага свобода на индивида да извършва определено действие (което го приближава по-скоро до позитивното определение за свобода). Кембъл посочва, че понятието трябва да се разшири, за да се свърже с тези за „избор“ и „усилие“; въпреки че това изглежда контра интуитивно, според него възможностите могат да се сравняват единствено във връзка с определена цел и препятствията пред постигането ѝ. В такъв контекст „равни възможности“ означава на-вече всички възможни социално-икономически действия да са достъпни за всички, без ограничения. Съответно, ако приложим определението на Кембъл, неравенство във възможностите може да бъде открито там, където не всички участници в дадена социално-икономическа дейност (ученици в система на образование, да речем) имат равен достъп до всички възможности. Той разграничава абсолютно равенство във възможностите, при което на всички участници се предоставят едни и същи избори и предизвикателства и относително равенство във възможностите, при което изборите и предизвикателствата се диктуват от личните способности и особености на индивидите. Вторият тип е значително по-труден за постигане и страда от някои слабости, например трудността при разградничаване на вроденото умение от личните усилия. Кембъл разграничава утилитарните и основаните на заслугите подходи към равенството към възможностите, като утилитарният се стреми да осигури максимална ползност на възможно най-големия сегмент от обществото, а другият - да възнагради личните заслуги вместо социалните условия и случаен шанс. Интересното е в случая е, че и двата подхода достигат до ползите от наличие на равенство във възможностите, въпреки различията в мотивацията и ценностите, на които се основават.

По-модерен подход към концептуализацията и разбирането на равенството на възможностите може да бъде прочетен у Рьомер и Траной (2015)⁵, въз основа на парадигмите на Ролз и Дворкин на теорията за неравенството. Те се опитват да свържат теорията с емпиричен подход за измерване на равенството на възможностите и предлагат алгоритъм за това, като се основава на предположението, че постиженията се постигат единствено на база на усилията и не отчитат никакви фактори, които биха могли да бъдат описани като възможност. В най-широк смисъл те откриват, че по-голямата част - около 80% - от неравенството в постиженията е резултат от разлика в усилията, а не от неравенството във възможностите; това, разбира се, се различава в различните държави. Рьомер и Траной намират силна връзка между премахването на неравенството на възможностите и икономическото развитие, като бързото икономическо развитие предшества изравняването във възможностите.

⁴ Campbell, T. D. (1974). Equality of Opportunity. In Proceedings of the Aristotelian Society (Vol. 75, pp. 51-68). Aristotelian Society, Wiley.

⁵ Roemer, J. E., & Trannoy, A. (2015). Equality of Opportunity. In Handbook of Income Distribution (Vol. 2, pp. 217-300). Elsevier.

3. Неравенства във възможностите в образованието

Заради силната връзка между качеството на полученото образование, постиженията на учениците и последващите ниво на доходи и риск от бедност, равният достъп до образование е сред най-изучаваните аспекти на равенството във възможностите. Настоящият анализ разглежда неравенството във възможностите и достъпа до образование на няколко равнища. Първата част се съсредоточава върху измеренията на образователното неравенство при основни социални групи на агрегирано ниво. Втората моделира въздействието на най-важните фактори на възможностите върху постиженията на учениците, измерени в международното изследване PISA. Третата разглежда в повече подробности регионалните различия в образователните постижения, и най-вече между малките и големите общини.

3.1 Измерения на неравенството във възможностите в образованието според PISA

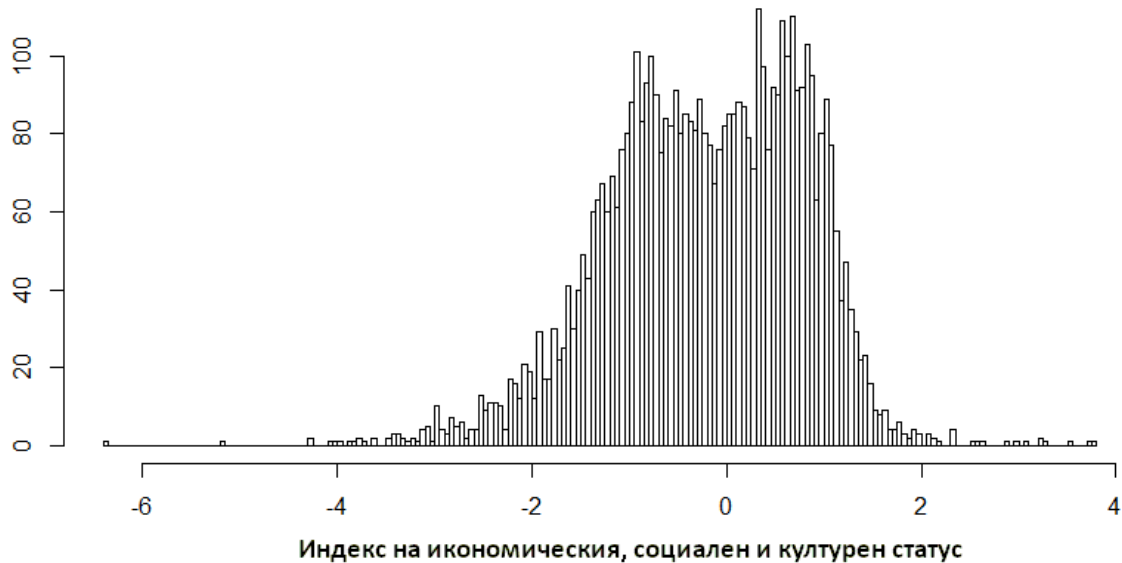
Тази част от изследването се спира на разпределението на основни характеристики на учениците и техните постижения, разграничени според възможностите. Основните фактори, дефиниращи „възможност“ са етническата принадлежност, образованието на родителите, социално-икономическият статус на домакинството и достъпът до образователни ресурси.

Моделирането на неравенствата в образованието цели да оцени относителното влияние на основните фактори на възможностите и усилието върху постиженията на учениците в PISA. Избраният тук подход следва прилагания от Агирече (2012)⁶, който с помощта на декомпозиционен модел извежда тежестта на отделните фактори в различни европейски държави. Структурата на включените в модела променливи е описана в Таблица 1 по-долу.

Най-често цитираната оценка на семейната среда в PISA е индексът на икономически, социален и културен статус на домакинството, в което живеят учениците. Той включва редица индикатори, сред които благосъстоянието на семейството, достъпът до образователни и културни ресурси в дома, взема предвид и професиите на родителите. Средната стойност на индекса при българските ученици е -0,22, което означава, че страната се приближава до „средния“ икономически, социален и културен статус сред всички включени в изследването страни. По-интересно обаче е разпределението на учениците, представено в Графика 1. Повечето български домакинства са с отрицателна стойност на индекса, като в разпределението има две видими сгрупвания от двете страни на аритметичната средна стойност. В най-общ план, това отразява социалната структура на българското общество, с мнозинството от домакинствата под средното ниво на социално-икономически статус; както ясно ще демонстрираме, това има значителни негативни последствия върху постиженията на учениците.

⁶ Aguirreche, A. L. (2012). Inequality of Opportunity in Education. *Empirical Applications and Policy, Universidade Del Pais Vasco, Biscay, Espanha*

Графика 1: Разпределение на индекса на икономическия, социален и културен статус на българските ученици в PISA 2018, брой ученици

Източник: PISA 2018, собствени изчисления

Другите фактори, които вземаме под внимание са образованието на родителите и езика, който се говори в дома на ученика (тъй като в PISA липсва индикатор за етническа принадлежност, в българския случай езикът на семейството се използва като заместител на такъв). Интересно при това издание на изследването е, че почти половината (48%) от учениците, взели участие в него са с поне един родител, който има някаква форма на висше образование. На второ място са тези с поне един родител със средно (28%), а с основно и по-ниско са почти 12%. Що се отнася до говорения в дома език, той отразява доста близко етническата структура на страната – различен от българския е посочен за 12% от учениците в изследването.

Таблица ...: Структура на модела за оценка на неравенството във възможностите в България в PISA 2018

Код в PISA Име на променливата

Зависима променлива

READ Резултат на ученика по четене в точки

Независими променливи – среда и възможности

ST022Q01TA Език, който се говори в дома⁷

⁷ Тъй като PISA не включва въпроси за етническа принадлежност, говореният в дома език се ползва като алтернатива. В случая на България се прави разлика между български и други езици, като основен език

ST004D01T	Пол
ESCS	Индекс на икономическия, социален и културен статус
HISCED	Най-високо ниво на образование на родителите (ISCED класификация)
ST123Q01NA	Интерес на родителите към учебния процес

Независими променливи – лично усилие

ST062Q01TA	Пропускане на училище (в двете седмици преди PISA изпита)
ST071Q03NA	Допълнителни часове седмично, прекарани в учене
REPEAT	Ученикът е повтарял година в училище
OUTHOURS	Време на седмица, прекарано в учене извън училище

Източник: PISA 2018

След като разгледахме особеностите на няколко основни индикатора на семейната среда, можем да преминем към сравнението на тяхната относителна тежест в представянето на учениците в PISA. Таблица .. по-долу представя резултатите от линеен модел, който сравнява влиянието на две основни групи индикатори – тези на семейната среда и на възможностите, предоставени на учениците, и тези на личните им усилия.

Таблица ..: Влияние на някои индикатори на семейната среда и усилие на учениците върху резултатите по четене от PISA 2018

	Резултат по четене от PISA 2018
Основа	514,4 (13,4) ***
Език, говорен в дома (различен от български)	- 33,7 (4,7) ***
Пол на ученика (мъж)	- 30,7 (2,8) ***
Индекс на икономическия, социален и културен статус	36,1 (2,5) ***
Образование на родителите	2,93 (1,8)
Родителска подкрепа при образованието на децата (0-4)	17,9 (1,5) ***
Честота на пропускане на учебни дни преди PISA теста	-7,3 (1,6) ***
Ученикът е повтарял годината	- 73,6 (8,9) ***
Време, прекарано в учене извън училище, в минути седмично	-0,06 (0,1) ***
R^2	0,28
N	3331 ⁸

Източник: PISA 2018, собствени изчисления. Регресионен коефициент, стандартна грешка в скоби. Статистическа значимост: $p < 0,01$ ***, $p < 0,05$ **, $p < 0,1$ *

Най-общо, всички ефекти включени в представения модел са в очакваната посока, и в общи линии с очакваната тежест. Учениците в семейства, в които основният говорим език не е българският „губят“ 33 точки по четене, като ефектът е сравним с разликата в представянето на момчетата и

говорен в дома, който не е български в почти всички случаи е белег за принадлежност към етническо малцинство.

⁸ Известен брой случаи не са включени в модела и поради липсващи данни за различни предиктори; това далеч не е неочаквано предвид броя на променливите, включени в модела, и липсата на отговор на различни ученици от различни части на въпросника.

момчетата. От всички фактори на семейната среда обаче индексът на икономическия, социален и културен статус има най-голяма тежест – една единица разлика в статуса (а както видяхме по-горе, повечето ученици участвали в PISA в България се разполагат между -4 и +2) „носи“ 36 точки. С други думи, ученик от по-бедно семейство, да речем със стойност на индекса от -3, би постигнал почти 110 точки (от максимално възможни 600) по-малко на теста по четене отколкото такъв, който е около средната стойност.

Особеното е, че в този модел образованието на родителите няма статистически значим ефект, като това най-вероятно е резултат от интерференция с индекса на икономическия, социален и културен статус. За сметка на това, подкрепата на родителите за образованието на децата им има подчертано положително влияние върху тяхното представяне на теста по четене.

Взети заедно, влиянието на факторите на средата върху резултатите на българските ученици в PISA доста ясно демонстрират проблемите на настоящите образователни политики. От една страна, те не успяват да интегрират успешно малцинствата, в резултат на което те се представят чувствително по-зле. От друга – не съумяват да осигурят на учениците от по-бедни и малцинствени семейства достатъчно добри условия, които да намалят влиянието на липсата на достатъчно ресурси в дома.

Важно е да се отбележи също, че докато разликите в постиженията между момчетата и момичетата често се свиват с времето, то тези между децата от малцинствени и бедни семейства и останалите по-често се увеличават; пример за това е много ниският дял на студенти от малцинствата, особено ромското, записани във висши училища. Най-общо казано, влиянието на променливите, които представят неравенството във възможностите в модела ясно показват неспособността на образователната система да коригира тези неравенства и да създаде равни условия за съревнование между учениците.

Факторите, избрани за да представят индивидуалното усилие на учениците също влияят по очаквания начин – пропускането на учебни дни има отрицателно, но сравнително малко влияние върху резултата по четене. За сметка на това, ако ученикът е повтарял учебна година, то това има подчертано негативен ефект (-74 точки) върху неговото представяне. Това е очаквано, доколкото повтарянето на учебни години е най-често свързано със слабо представяне в училище и лошо поведение. Важно е да отбележим, че повтарянето на години може да се разглежда и откъм неравенството на възможностите, тъй като видимо училищата не успяват да преодолеят забавянето в обучението на учениците, които повтарят. Пропускането на часове в седмиците преди PISA играе по-малка роля, най-вероятно тъй като за него може да има много и различни причини (от болест до целенасочено бягство от училище), а и то не означава непременно системно отсъствие от занятия.

Като цяло моделът, базиран на данните от PISA потвърждава очакваното ключово значение на неравенството на възможностите за образователните резултати, като същевременно не отхвърля напълно значението на усилията. Ключовите изводи тук са насоките на политиката и проблемите, които трябва да бъдат разгледани. Сред тях са интеграцията на ученици от малцинствени семейства и фокусът върху предотвратяване на изоставането им. Също така изглежда важно да се инвестират усилия за улесняване на достъпа до информация и учебни материали за студенти от семейства от беден социално-икономически произход, като същевременно се поддържа индивидуално обучение. И накрая, препоръките към политиката трябва да включват насърчаването на прекарването на възможно най-много време в училище и предотвратяването на повторение и отпадане на класа.

3.2 Регионални особености на неравенството във възможностите в образованието и ефекти от модела на финансиране

Поради особеностите в достъпа до регионални данни за образователната система (особено на общинско ниво), тази част на анализа се съсредоточава върху резултатите на учениците на зрелостните изпити и външното оценяване след седми клас. Предишни изследвания⁹ сочат зависимост между степента на урбанизация, гъстотата на населението и размера на общината, и постиженията на учениците на изпитите, като колкото по-малки са общините, толкова по-слабо се представят учениците в тях (зависимостта е генерална – има, разбира се, и изключения). Моделът на финансиране на училищното образование също играе определена роля за слата на неравенството във възможностите, най-вече чрез стимулите, които създава за училищните администрации и изместването на фокуса от качеството на учебния процес и постиженията на учениците.

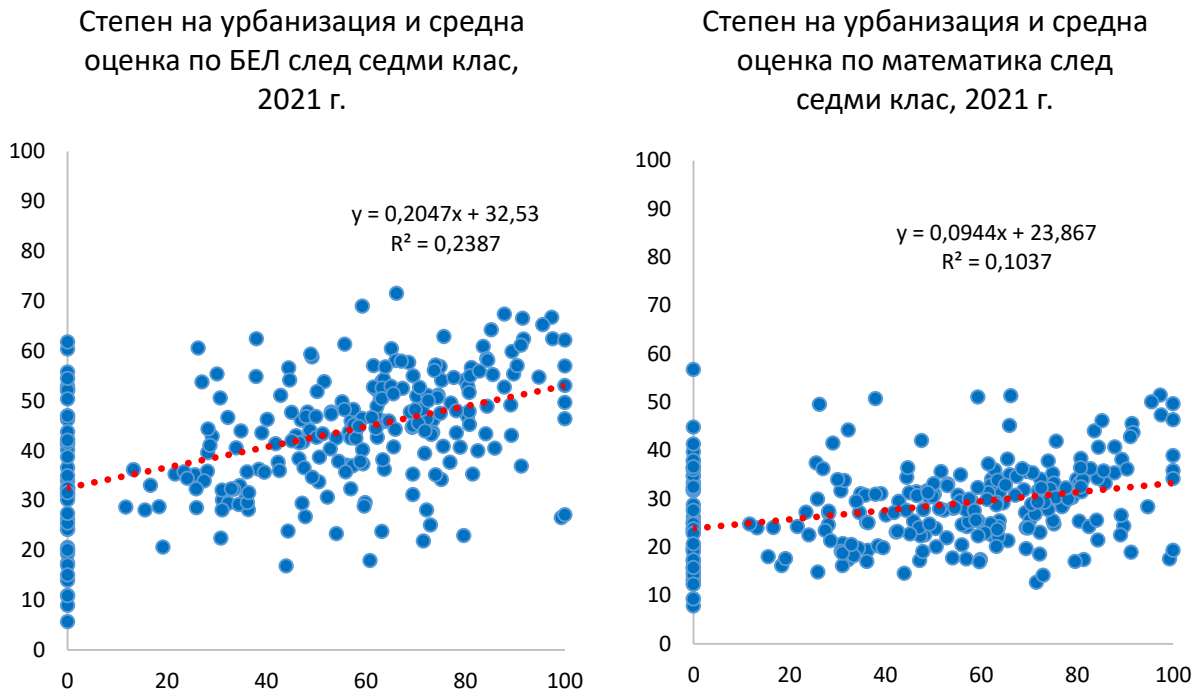
Данните от външното оценяване след 7 клас са най-подходящи за анализ на разликите между постиженията на учениците по общини – то е с най-вече широкото покритие в сравнение със зрелостните изпити и оценяването след 10 клас, които се провеждат на значително по-малко места. Общото разпределение показва струпване на повечето общини в границите между 40 и 60 точки от възможни 100¹⁰ на изпита по български език и литература (БЕЛ) в края на учебната 2020/2021 и между 20 и 40 на изпита по математика. Видно от графика .. резултатите по БЕЛ са значително по-високи от тези по математика, което от една страна може да бъде интерпретирано както като резултат от разлика в качеството на обучението по двата предмета в прогимназиалната фаза, така и като разлика в очакванията към учениците и сложността на тестовете по тях. Важно е да се отбележи също, че между отделните общини съществуват много големи разлики в представянето.

Ниските и неравномерно разпределени резултати сами по себе си не са толкова свидетелство за неравенство, а по-скоро за общото ниско качество на системата на училищно образование. Възможно обяснение на разликите между общините може да бъде търсено в степента на урбанизация на различните общини . Училищата в големите градове и урбанизираните части на страната привличат в общия случай по-добрите учители, а учениците са в домакинства с по-добри доходи и с по-високообразовани родители, които, както видяхме в предишната част от анализа, са сред основните фактори, които предопределят постиженията на учениците. Връзката между степента на урбанизация и резултатите на изпитването след седми клас са представени на графика 2 по-долу.

⁹ Виж, например, тук: https://ime.bg/var/images/Schools_delegated_budgets_final.pdf

¹⁰ Средният успех на общините е изчислен от ИПИ като средно претеглената стойност на средния успех на училищата в тях и броя ученици, явили се изпитването от всяко едно училище

Графика 2: Урбанизация и средни оценки по БЕЛ и математика след 7 клас

Източник: МОН, НСИ, изчисления на ИПИ

Степента на урбанизация обяснява относително малка част от вариацията в резултатите на учениците на изпитването след седми клас, в по-малка степен при математиката и в по-голяма - при българския език. Въпреки това връзката е налице – колкото по-урбанизирана е една община, толкова по-високи са в общия случай резултатите на учениците в нея. Най-вероятно основните фактори, които движат по-добрите резултати на урбанизираните общини са най-вече по-добрите училища и по-добрата семейна среда.

При разглеждането на разликите между училищата в големите градове и тези в малките селски общини трябва да се има предвид и политиката на запазване на „защитени училища“ в отдалечените региони, които не отговарят на стандартите за минимални размери на училища и паралелки. През изминалото десетилетие броят на защитените училища варира между 5 и 10% от всички, като поддържането им задържа известен брой ученици в по-трудно достижимите части на страната в училища, в които благодарение на съществуващата система на финансиране ресурсите са недостатъчни и това допринася за сравнително ниско качество на образованието.

3.3 Финансиране на образованието и неравенства

При неравенството във възможностите в образователния сектор, важна роля има въздействието на държавните разходи като инструмент за изравняване на тези възможности при децата, независимо от доходите и благосъстоянието на техните родители. Добре финансираната образователна система е от значение за поддържането на равни условия за всички деца, докато недостатъчното финансиране води до значителна разлика между държавните и частните училища, което по този начин предоставя на децата със заможни родители по-добър шанс за постигане на по-добри

резултати. Тук разгледаме финансовите особености на българската държавна образователна схема, нейните ползи и недостатъци, както и последиците за качеството в образованието.

Текущата финансова система е изцяло централизирана – финансирането на държавните училища е от държавния бюджет, а общините играят ролята на посредник в преразпределението на средствата и то с ограничена възможност на приоритизиране между различните училища. Средствата се разпределят съгласно формула, отчитаща най-вече на типа училище и броя ученици в него. Формулата взема предвид размера на общината, като по-малките общини получават повече средства на ученик отколкото по-големите, а причината за това е, че съществуват фиксирани разходи, свързани с управлението на училището, които не зависят от броя ученици в него – поддръжка на сградата, сметки за комунални услуги и т.н. През 2017г. този принцип е променен с добавяне на допълнителни плащания въз основа на броя на паралелките за всяко отделно училище като опит допълнително да се коригират регионалните различия. Професионалните и специализираните училища също получават допълнителни средства.

Прилагането на този модел има няколко важни последици, които влияят на начина, по който функционира българската образователна система. Първо, българската образователна система не разглежда всички ученици и училища като равни – напротив, опитва се да коригира присъщите неравенства между условията и нуждите на отделните ученици и училища като харчи повече там, където са идентифицирани по-големи потребности, а именно в селските райони и по-малките градове, както и училищата с по-високи материални нужди.

По-важното е, че в описания по-горе модел на „на глава“ липсва един ключов фактор – качеството и резултата от образованието. Моделът се интересува предимно от броя на учениците, записани в училищата и класовете, но не и от придобитите от тях знания и умения. Това от своя страна означава, че училищата, които се стремят да максимизират приходите си са по-фокусирани върху записването и задържането на възможно най-голям брой ученици, без да се интересуват какви са техните резултати. Този подход отчита различията в нуждите от ресурси, които трябва да се вложат за поддръжане на образователния процес, включително специфични на фиксираните разходи, на нуждата от преподаватели и др. под., но няма механизъм за отчитане и съответно – финансиране, базирано на приноса за подобряване на знанията и постиженията на учениците. Тъй като по-малките училища и тези в малките общини постигат по-слаби резултати, настоящата система на финансиране дори разпределя повече средства към училищата, които се справят по-зле, като по този начин, парадоксално, „възнаграждават“ слабото представяне.

Алтернативен подход, който е тестван пилотно в страната, е моделът с добавена стойност¹¹, измерващ постиженията на учениците в началото и в края на определени периоди, и след това оценяващ училищата въз основа на близостта им до средните, като тези с промяна в постиженията и знанията над средната стойност на страната получават повече финансиране, а тези с по-ниска стойност – по-малко финансиране. В пилотното проучване на Световната Банка за България моделите с добавена стойност използват резултатите от националните тестове за външно оценяване, вземайки предвид групата ученици между 4-ти и 7-ми клас. Тъй като оценките и на двата теста са много високи, проучването констатира, че за да се оцени действително добавената стойност, училищното образование е необходимо да събере повече данни в систематичен начин, тъй като съществуващите са недостатъчни за да се стигне до обосновано заключение.

¹¹ За проучване на Световната банка относно прилагането на модели с добавена стойност в България вижте Данчев и др. (2013) „България – Пилотно внедряване на статистически модели за оценка на добавената стойност на българските училища с помощта на национални данни за оценка на учениците.“ Световната банка

Струва си също така да се проучи дали държавното образование е недостатъчно финансирано, тъй като липсата на ресурси може да бъде причина за по-лошото представяне на някои места. Първо, трябва да се сравни България с нейните съседи – останалите страни членки на ЕС, повечето от които споделят подобни образователни политики и проблеми. С цел съпоставимост, сравняваме образователните разходи, с изключение на висшето образование и свързаните с него подобни обучения, измерени като дял от БВП за 2019 г.¹².

Структурата на образователните разходи в България е значително по-различна от тази в повечето страни от ЕС – акцентът е поставен основно върху средното образование, докато делът на разходите за основно и предучилищно е значително по-малък. Това може да е част от обяснението за неспособността на българската образователна система да влияе върху резултатите от неравенството във възможностите, както е описано в моделите в началото на тази глава – тя просто не насочва достатъчно ресурси към етапа на сформиранието на процеса на образование, където децата придобиват фундаменталните умения, необходими за овладяване на по-сложното съдържание в следващите етапи на обучение.

Макар делът на разходите от БВП, предназначен за училищно и предучилищно образование е по-нисък от този в повечето европейски страни, разликата не е достатъчно голяма за да обясни ножицата в образователните постижения. Трябва също да се отбележи, че многобройни проучвания установяват липса на ясна връзка между разходите за образование и образователните резултати. Следователно е напълно приемливо да се твърди, че някои от проблемите, пред които е изправена България по отношение на неравенството в образователните резултати не са толкова резултат от недостатъчно финансиране, а по-скоро от неефективна структура на разходи и насочването им. Това заключение е в съответствие с заключението на неотдавнашно проучване на ЕК, което постави България на самото дъно в ЕС, по отношение на ефективност на държавните разходи за предучилищно и училищно образование¹³.

¹² https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Government_expenditure_on_education

¹³ Canton, E. et al. (2018). Economists' Musings on Human Capital Investment: How Efficient is Public Spending on Education in EU Member States? Discussion Paper No. 081. European Commission

4. Неравенство във възможностите при децата и в семействата

Извън достъпа до образование, семейната среда играе ключова роля в бъдещата конкурентоспособност и постигането на по-благоприятен социално-икономически статус. Голяма част от разликите между децата се предопределят от социалните и икономически разлики между родителите им¹⁴, и съответно политиките, насочени към свиване на неравенството във възможностите трябва да обръщат внимание не само на достъпа до образование, но и на базовите условия в домакинствата. Както Перез-Акре и колектив (2016)¹⁵ посочва, диференциацията между семействата е продължителен процес, като домакинствата с по-високи равнища на благосъстояние могат да инвестират повече в образованието, подготовката и способностите на децата си, което увеличава разликите в потенциала между поколенията. Куня и Хекман (2007)¹⁶ демонстрират и че разликите в способностите на децата от различни социално-икономически групи се проявяват още преди да са тръгнали на училище, което за пореден път подчертава ключовата роля на семейната среда. Лошите условия в дома могат да доведат и до проблеми в системното участие на децата в образователния процес, което от своя страна засилва влиянието на другите фактори на неравенството във възможностите и риска от бедност в бъдеще.

4.1 Бедност, урбанизация и етническа принадлежност

Тази част на анализа се съсредоточава върху особеностите на доходите на домакинствата и техните източници между различните етнически групи. Ниските доходи и по-лошите условия в домакинството особено в многодетните семейства са ключов фактор за ограничаването на възможностите пред децата. Ако оставим настрана домакинствата, съставени преимуществено от пенсионери, бедността¹⁷ в България се среща най-вече в слабо населените райони на страната и сред етническите малцинства. Това от своя страна означава, че политиките, насочени към изравняване на възможностите между тях следва да се фокусират именно върху тези групи. Настоящият анализ си поставя за цел най-вече да установи разликите между бедните и небедните домакинства в контекста на тези разрези.

При разпределението само по етнически признак разликите в бедността между българите и останалите етнически групи е повече от видима. Докато през 2019 г. 16% от децата на възраст 17 и по-малко години самоопределили се като българи са живели в бедни домакинства, то това е било вярно за 26% от турците и 75% от ромите. Показателно е и обстоятелството, че бедните деца в ромски семейства съставляват малко под половината от всички бедни деца в страната - 152 хиляди от общо 327 хиляди, въпреки че ромите са едва 9% от общото население, или 643 хиляди души. При турските домакинства също има отлика в сравнение с българите, като бедни са 26% от децата в тях, или общо 24 хиляди деца.

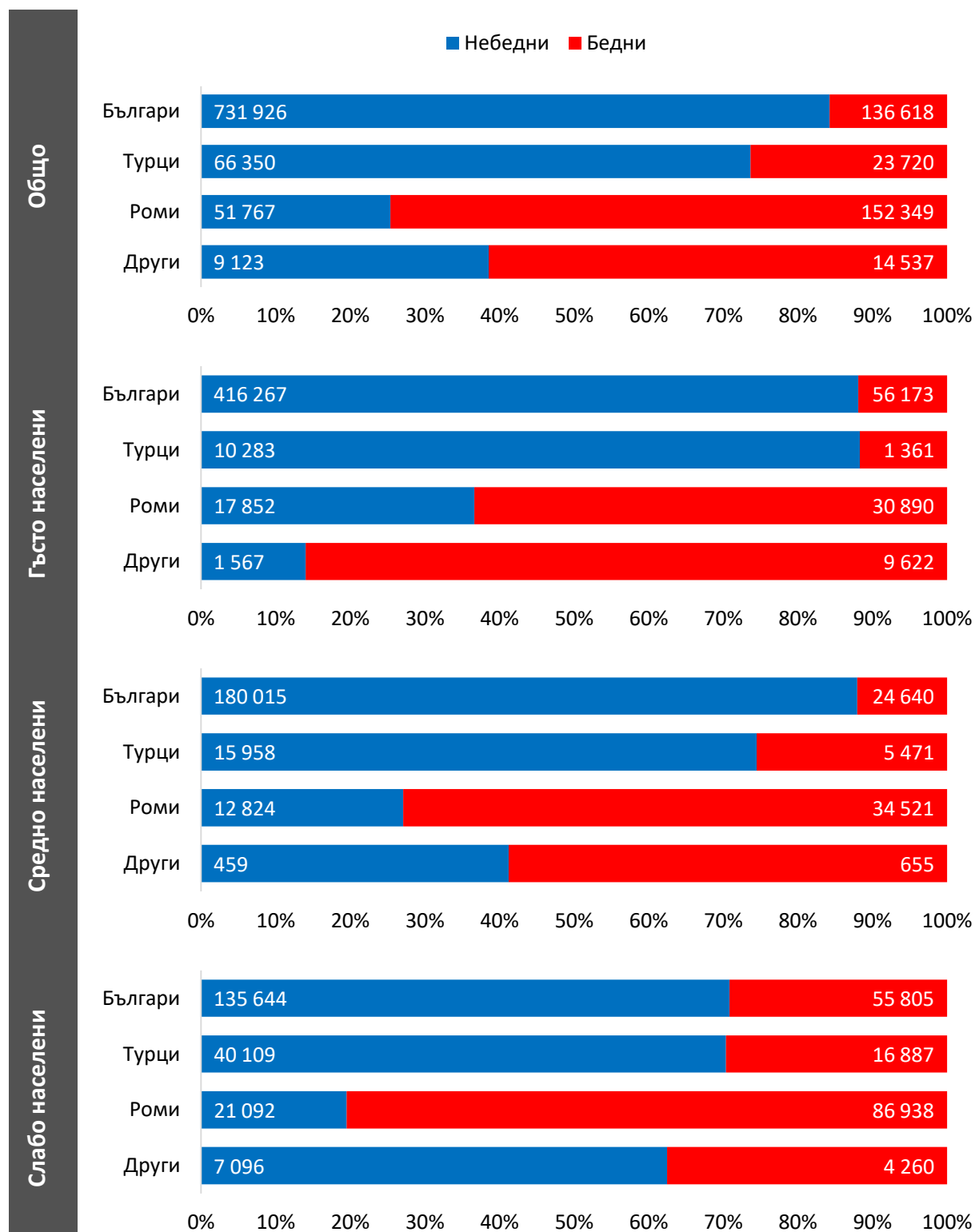
¹⁴ Виж Checchi, D. et al. (2015). Income Inequality and Opportunity Inequality in Europe: Recent Trends and Explaining Factors.

¹⁵ Perez-Arce, F. et al. (2016). Inequality and Opportunity: The Relationship Between Income Inequality and Intergenerational Transmission of Income, *RAND Corporation*, 23.

¹⁶ Cuhna, F., Heckman, J. (2007). The Economics of Human Development: The Technology of Skill Formation. *University of Chicago*.

¹⁷ Определение за бедност според EU-SILC тук: [https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=EU_statistics_on_income_and_living_conditions_\(EU-SILC\)_methodology_-_monetary_poverty](https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=EU_statistics_on_income_and_living_conditions_(EU-SILC)_methodology_-_monetary_poverty)

Графика 4: Дял и разпределение на децата (на възраст между 0 и 17 години) според етническата принадлежност, урбанизацията и бедността на домакинството, 2019 г.

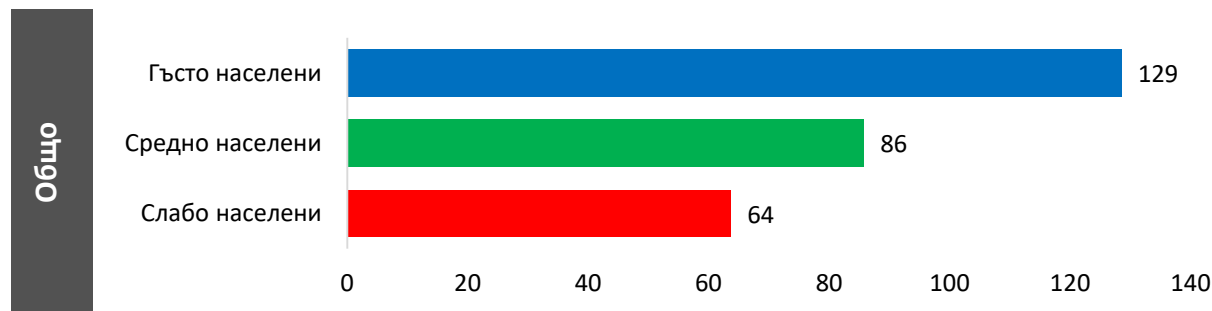
Източник EU-SILC, изчисления на ИПИ

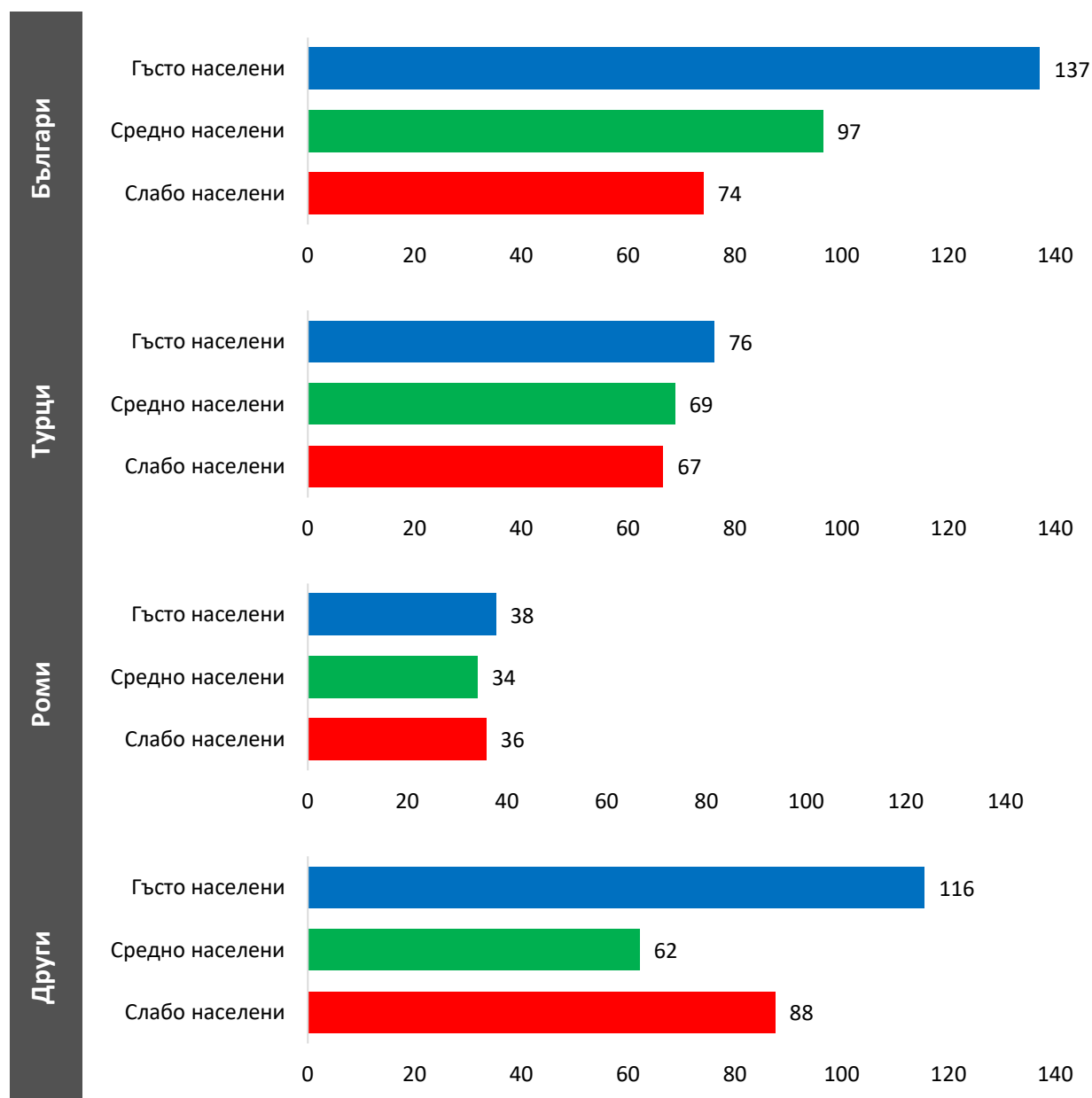
Интересно е да се отбележи, че в градските територии разлики в бедността при децата между българските и турските домакинства почти отсъства – и при двете делът на бедните деца е 12% от всички, но при ромите достига 63%. Очаквано в слабо населените територии и селските райони делът на бедните деца е най-висок при всички етнически групи, като при българите той достига 29%, при турците – 30%, а при ромите – 80%. Разрезите на бедността сред децата според етническата принадлежност и степента на урбанизация подчертават много различните условия, в които те живеят.

Доходите на домакинствата и популателната им способност представят относително ясно неравенството в възможностите между децата, поне от гледна точка на материалната им осигуреност. Графика 5 сравнява доходите на различни социални групи спрямо средния за страната за семействата с деца. Ако не се взема предвид етническата принадлежност на домакинствата, тези в урбанизираните части на страната са със 129% над средния еквивалентен разполагаем доход, тези в средно населените – с 86%, в селските – с 64%. Най-видими са разликите според степента на урбанизация при българските домакинства, където средните доходи варират между 137% и 74% от средните на всички домакинства с деца. При турските и ромските домакинства няма толкова видими отклонения, като при турските доходи варират между 67 и 76%, при ромските – между 34 и 38% от средните доходи на домакинствата с деца в страната.

С други думи, благосъстоянието на българските домакинства се влияе най-силно от степента на урбанизация, а при турските и ромските няма особени разлики. Между самите етнически групи обаче има много голямо отстояние, особено при ромите, които независимо от степента на урбанизация не успяват да достигнат 40% от средния за домакинствата с деца доход. Разпределението на отстоянието на доходите обаче потвърждава извода, че децата в различните домакинства се отглеждат в значително неравностойни условия, особено от гледна точка на достъпа до материални блага. Това от своя страна неизбежно се отразява както и на постиженията им в училище (както вече беше демонстрирано чрез анализа на данните от PISA), така и на по-нататъшната им реализация.

Графика 5: Еквивалентен разполагаем доход на лице от различни видове домакинства с деца (0-17 годишни) като дял от средния за страната доход на домакинствата с деца, %, 2019 г.

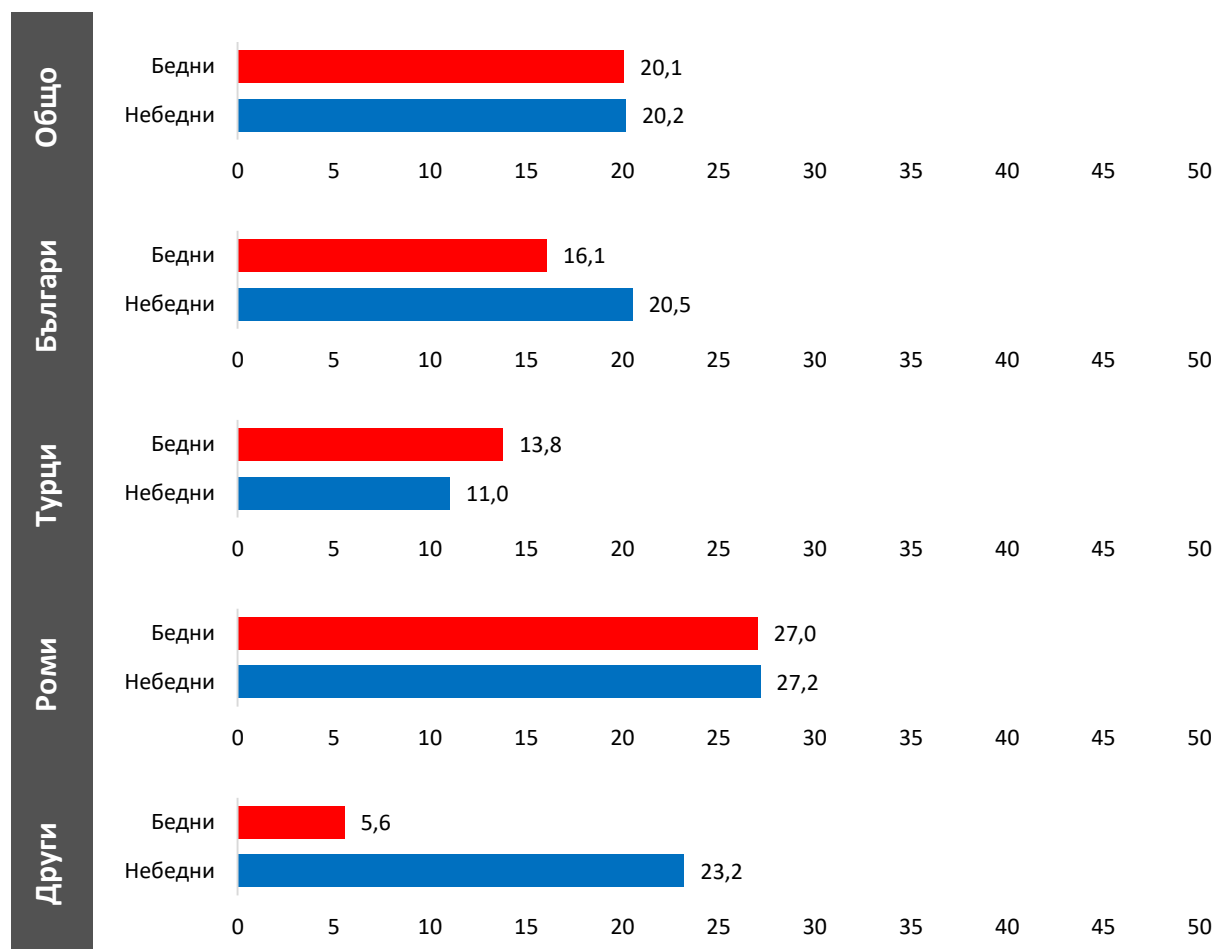

Източник EU-SILC, изчисления на ИПИ

4.2. Фактори на семейната среда

Етническата принадлежност и разделението между градските и селските райони далеч не са единствените значими фактор. От значение за средата на децата са и по-широки фактори на средата – жилищните сгради в които живеят, дори кварталите и населените места. Тук анализът обръща внимание на фактори като наличието на насилие, вандализъм и престъпност, които често имат негативно влияние върху социално-икономическите условия на домакинствата, оттам – върху възможностите за подобряването им.

Графика 6: Дял от различни видове домакинства с деца (0-17 годишни), които идентифицират престъпност, вандализъм и насилие в района си като проблем, %, 2019 г.

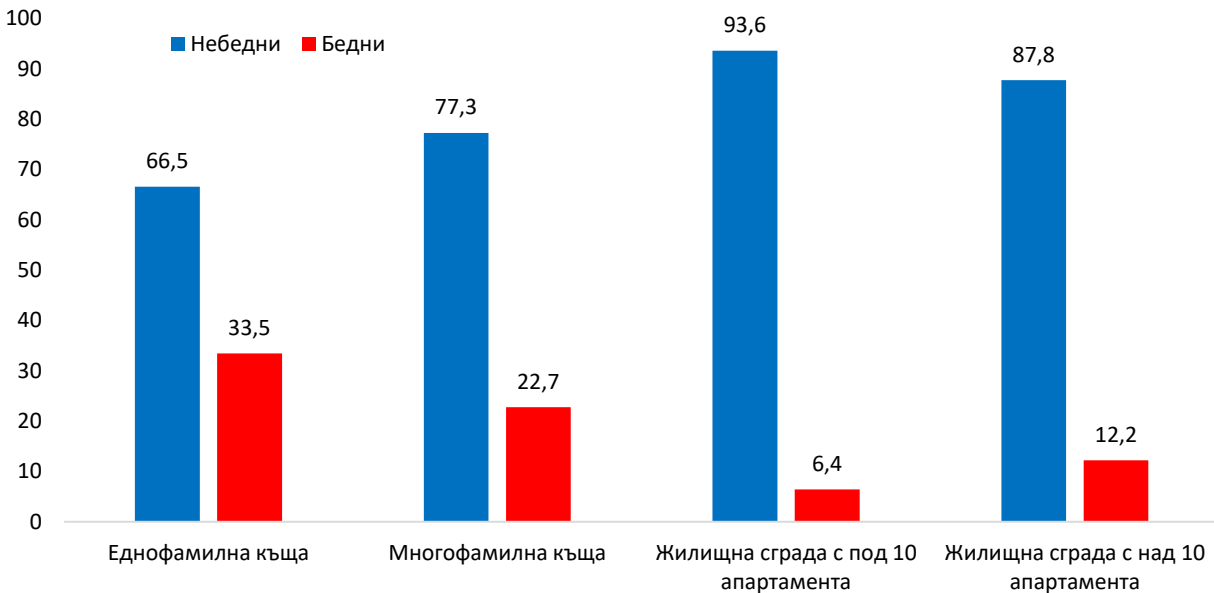
Източник EU-SILC, изчисления на ИПИ

Сред домакинствата с деца като цяло малко над 1/5 от всички посочват, че насилието, вандализъмът и престъпността са проблем в района, където живеят. Този дял е равномерно разпределен сред бедните и небедните домакинства. При българите по-висок е делът на небедните домакинства – това е до голяма степен очаквано, тъй като престъпността, вандализъмът и насилието са проблем най-вече в урбанизираните райони, където делът на бедните българи е по-нисък. При турските домакинства тези, които живеят в райони, където престъпността е проблем са по-често бедни, сред тях като цяло има най-малко такива домакинства. Обратно, най-голям е делът на домакинствата с престъпност и насилие в общността сред ромите, независимо от дали са в групата на бедните или не. Трябва да се има предвид обаче, че повечето ромски домакинства са бедни, което от своя страна означава че като цяло броят на ромските семейства, които живеят в общности с насилие и престъпност е преобладаващ. В общия случай няма чувствителни разлики между бедните и небедните домакинства, но те са ясно видими между отделните етнически групи.

За определящата роля на урбанизацията за социалните условия в различните домакинства свидетелстват и различните дялове на бедните според типа на жилището, което обитават. Сред по-често срещаните в средно- и рядко населените райони на страната при живеещите в еднофамилни

къщи делът на бедните семейства с деца е 34%, при много фамилните – 23%. Прави впечатление, че най-малък е делът на бедните домакинства с деца, които живеят в малки многоетажни жилищни сгради, с до 10 апартамента – 6,4%, почти два пъти по-малко в сравнение с тези в сградите с над 10 апартамента. Част от обяснението на тази разлика е от по-високите цени на жилищата в кооперациите ново строителство, в сравнение с по-старите панелни сгради, особено в столицата.

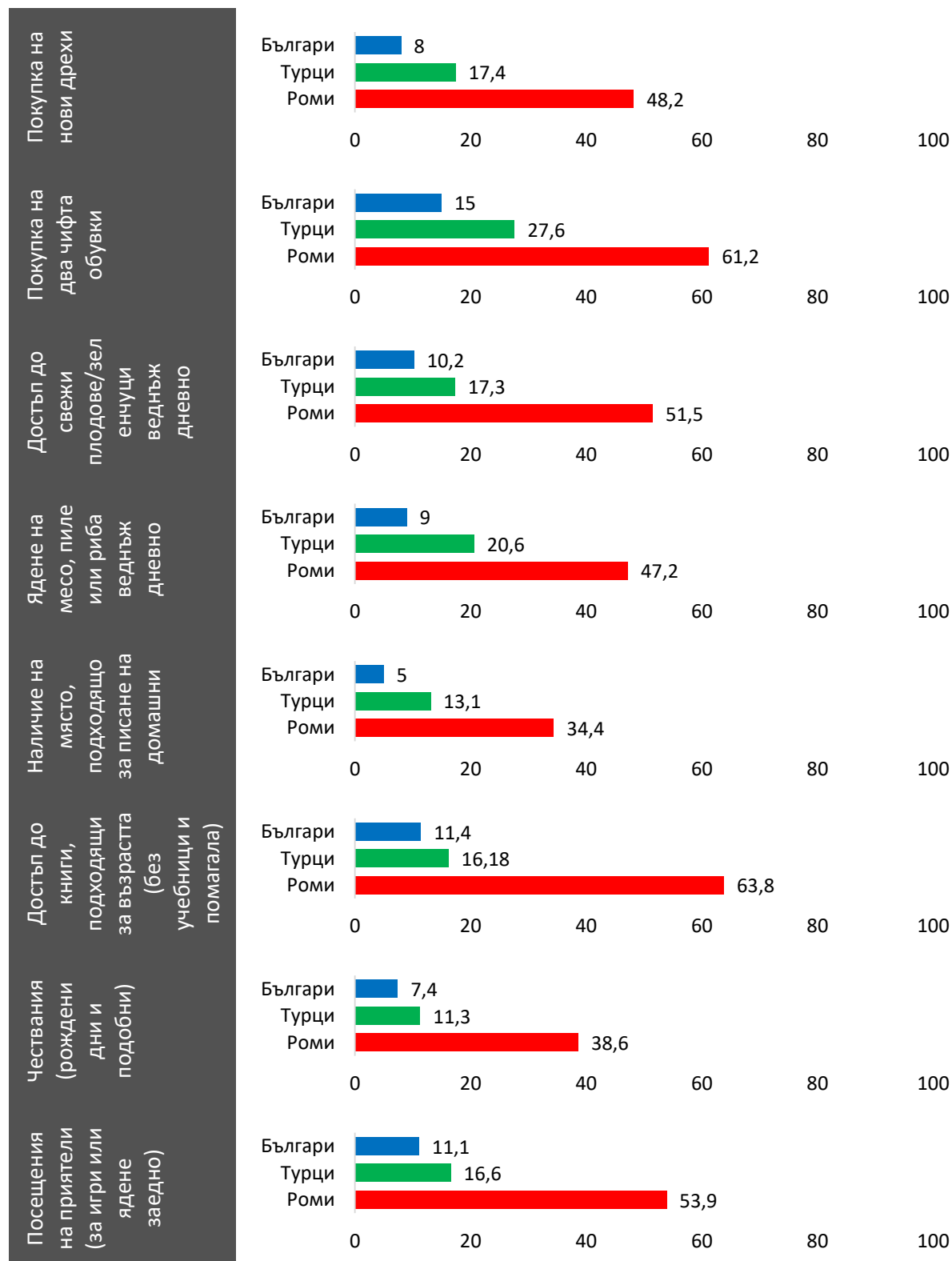
Графика 7: Дял на бедните сред домакинствата с деца (0-17 годишни) според вида на жилището, %, 2019 г.

Източник EU-SILC, изчисления на ИПИ

Сред важните пречки пред преодоляването на неравенството във възможностите и социалното включване на децата от различните етнически групи е и достъпът до ресурси в домакинството. Данните на НСИ ограничават само материалните лишения, причинени от липса на финансови възможности в домакинствата (графика 8), тоест пряко следствие от бедността. Сред разглежданите категории няма нито един случай, в който делът на децата от ромските и турските семейства в лишения да е по-малък. Недостигът на основни материални блага е особено сериозен в ромските домакинства, независимо дали става дума за дрехи (48% от всички домакинства) и подходящи за сезона обувки (61%), свежи зеленчуци (52%) и месо (47%), подходящи за възрастта книги (64%) и място за писане на домашни (34%). Тези дефицити носят със себе си сериозни рискове не само за социалната интеграция, но и за здравето на децата от малцинствени семейства.

Графика 8: Материални лишения сред децата поради липса на финансова възможност по вид на лишенията и етнос, дял от всички домакинства, %, 2019 г.

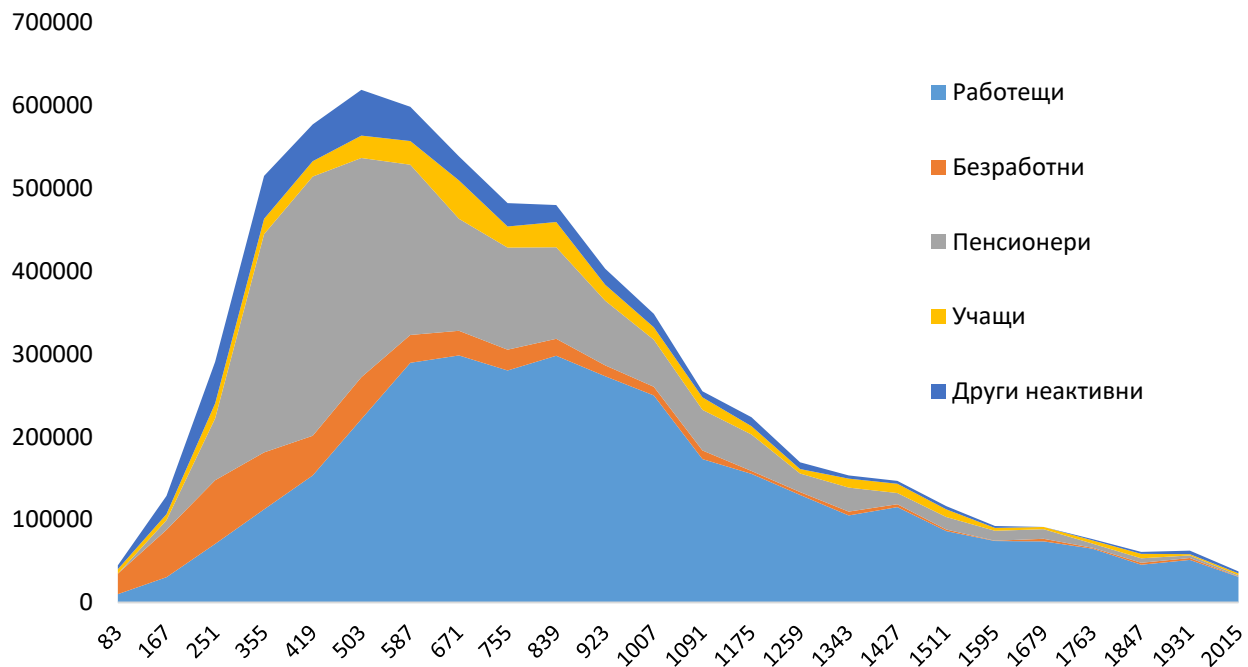
Източник: НСИ

Измеренията на неравенството във възможностите между различните етнически групи, райони и доходни групи ясно показва неспособността на настоящата социална система да осигурява равен старт на децата. Решенията на съществуващите проблеми са неизменно комплексни и предполагат координирани усилия на институциите които управляват както образователната система, така и социалната, здравната и всички останали, свързани с грижата за деца.

5. Разпределение на доходите, заетост и неравенство във възможностите

Структурата на доходите до голяма степен предопределя мястото на домакинствата в социалната структура, оттам и възможностите им за развитие. Характеристиките на разпределението на доходите е в съответствие с предишни анализи по темата, които установяват значителна концентрация на безработни под прага на бедността, както и значителен дял от пенсионерите, живеещи с доходи малко над или под прага на бедността.

Графика 9: Крива на доходите според икономическия статут, 2019 г.

Източник: EU-SILC, изчисления на ИПИ. Доходите над 2000 лева на лице от домакинство не са включени

Представените криви на доходите са формирани около медианния доход и линията на бедност – към 2019 г. това са съответно 690 лева и 413 лева на лице от домакинство. На графика.. е представено разпределението на населението в 30 доходни групи, като всяка от тях отговаря на интервал приблизително равен на 1/5 от линията на бедност. Отделните криви според икономическата активност на лицата дават ясна представа за важната роля на заетостта за намаляването на риска от бедност. Въпреки че работещи бедни продължава да има, предишни анализи¹⁸ сочат, че причина за това са характеристики на домакинството – многодетни семейства, само един работещ, много пенсионери. През 2019 г. по-голямата част от заетите попадат над медианния доход, като и тук броят на хората с доходи над 2000 лева средно месечно (и съответно извън графиката) расте спрямо предишните периоди, достигайки 330 хиляди души.

¹⁸ <https://ime.bg/bg/articles/koi-i-kolko-sa-raboteshtite-bedni/>

Същевременно разликата между заетите и другите групи – пенсионерите, безработните и неактивните - расте. Мнозинството от пенсионерите продължават да са с доход равен или около линията на бедност, като ръстът на доходите им е значително по-бавен от този на заетите – вероятно това ще се промени осезаемо след последните увеличения на минималната пенсия през 2020 и 2021 г и ще се отрази в следващи издания на изследването. При безработните повечето са под линията на бедност, като тези над нея са част от домакинства с работещи.

Динамиката на разпределението на доходите насочва към основните двигатели на неравенството и социалните проблеми в страната. Заетостта – и съответно доходите от заплата – успяват да тласкат работещите все по-близо и отвъд растящите средни доходи, но останалите групи изостават зад тях. Причина за това е че основните им източници на доходи – пенсии, обезщетения, социални помощи – растат чувствително по-бавно от заплатите. Именно оттук идва и ефектът върху неравенството – растящата пропаст между доходите на заетите и всички останали е сред ключовите причини за голямото повишаване на индикаторите за подоходно неравенство през последните години.

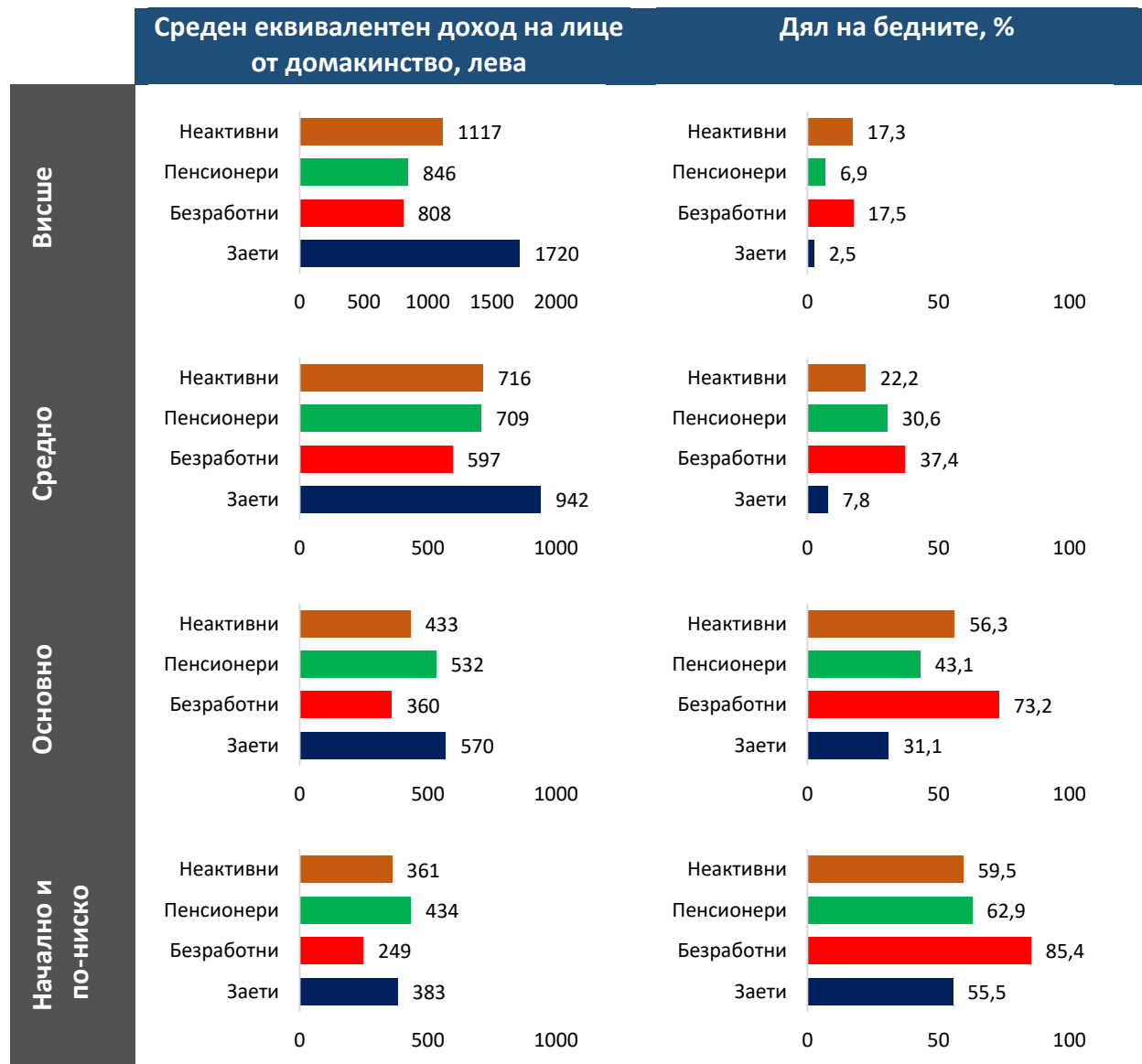
5.1 Доходи, образование и заетост

Разпределението на средните доходи и бедността според образованието и заетостта ясно демонстрира важността на тези фактори за позиционирането в обществото. При заетите, средните доходи на висшистите са 4,5 пъти по-високи от тези на хората с основно и по-ниско образование, и почти два пъти по-високи от тези на хората със средно образование. Същевременно, при хората с основно и по-ниско образование няма значителна разлика в доходите на заетите, безработните и неактивните, но колкото по-високо е образованието на хората, толкова по-голяма става разликата между доходите на заетите, безработните и неактивните.

При пенсионерите се наблюдава най-слаб ефект на образованието, в резултат на ключовата роля, която играе държавна политика в определянето на размера на пенсиите и наличието на максимална и минимална пенсия. От значение е и обстоятелството, че пенсионерите по-рядко са в домакинства със зависими деца, които тласкат надолу средните доходи на заетите и безработните. Прави впечатление и високият доход на неактивните, като това най-вече отразява учащи, които живеят с родителите си, както и наличието на доходи от чужбина. Структурата на домакинствата е и обяснението на големите разлики между доходите на безработните – безработни с висше образование по-често съжителстват с работещи с висше образование (и съответно високи доходи), а и имат право на по-високи обезщетения за безработица.

Изводите при бедността са сходни – образованието е най-силният фактор, като при безработните с висше образование в бедни домакинства живеят 17,5%, в сравнение с 85% от безработните с основно и по-ниско образование и 73% от тези с прогимназиално. Завършването на средно образование играе най-голяма роля в намаляването на риска от бедност, като делът на бедните при заетите със средно образование е едва 7,5%, при тези с висше – 2,5%, като и в двата случая това отразява структурата на конкретните домакинства и наличието на зависими деца, безработни и неактивни в семейството. Също както при доходите, ефектът на образованието (освен висшето) върху бедността при пенсионерите е по-слабо изразен. Най-високи са дяловете на бедните пенсионери в едночленни домакинства.

Графика 10: Средни доходи и дял на бедните в населението на 16 и повече години според образованието и икономическия статут, 2019 г.

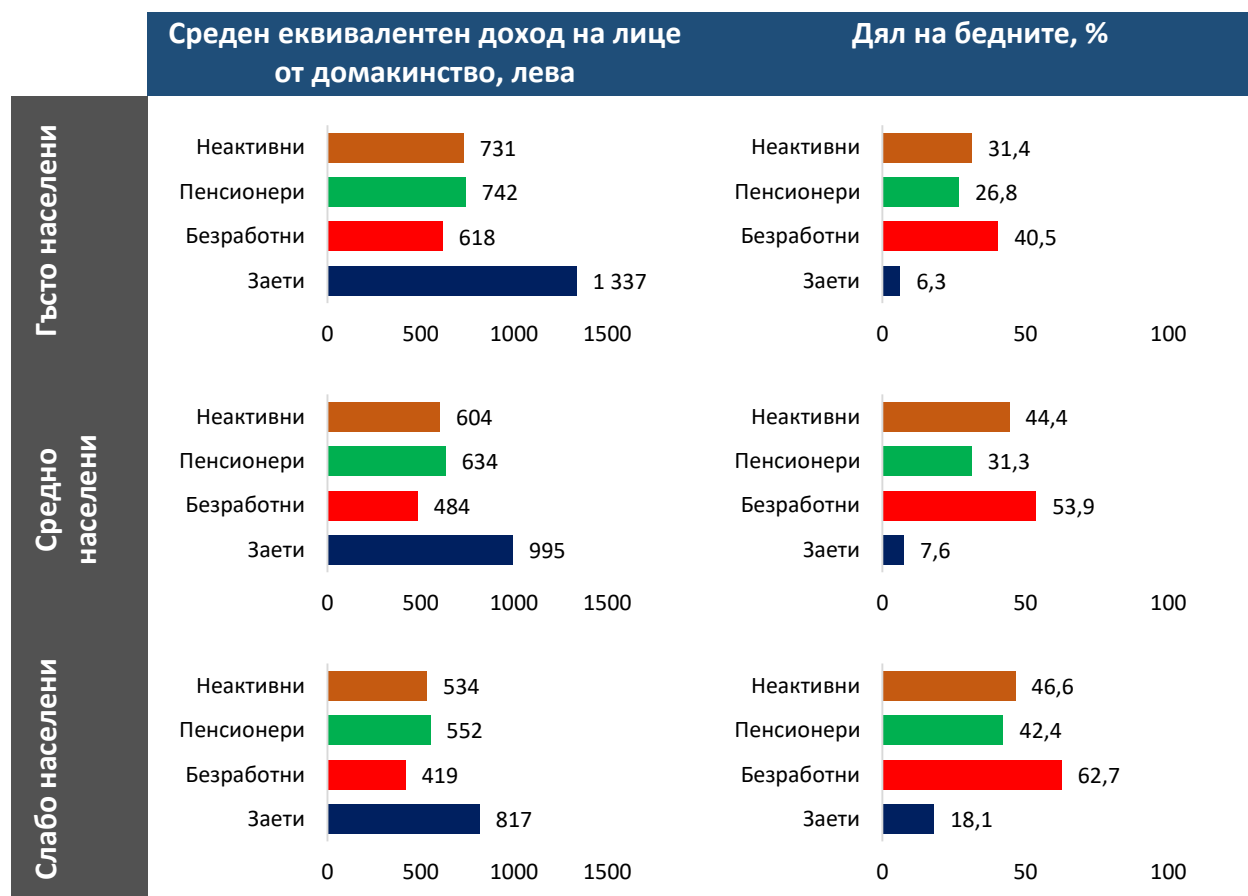
Източник: EU-SILC, изчисления на ИПИ

5.2 Доходи, заетост и урбанизация

Разликите в доходите между средно населените и слабо населените части на страната са по-малко видими в сравнение с тези при градските територии. И тук най-големите разлики са в доходите на работещите, най-малките – в доходите на пенсионерите. Тези различия са следствие най-вече на достъпа на много добре платени работни места в градовете, особено в сферата на услугите. Това е и причината за честата миграция към водещите икономически центрове, въпреки че през последните години райони с големи добивни компании и концентрация на индустриални предприятия успяват да предложат сравними доходи и условия на живот с тези на големите градове. Представеното в графика 11 разпределение подчертава и ролята на пенсионната система като изравнител на регионалните различия – пенсионерите в слабо населените райони на страната

живеят в домакинства със 74% от средния доход на тези в градовете, докато при работещите съотношението е едва 61%, големи разлики има и при безработните. Това най-вероятно отразява по-голямата вероятност безработните хора в градовете да живеят в домакинства с поне един работещ и по-малко зависими лица, а и да получават по-висок обезщетения заради предишна работа с по-високо заплащане.

Графика 11: Средни доходи и дял на бедните в населението на 16 и повече години според урбанизацията и икономическия статут, 2019 г.

Източник: EU-SILC, изчисления на ИПИ

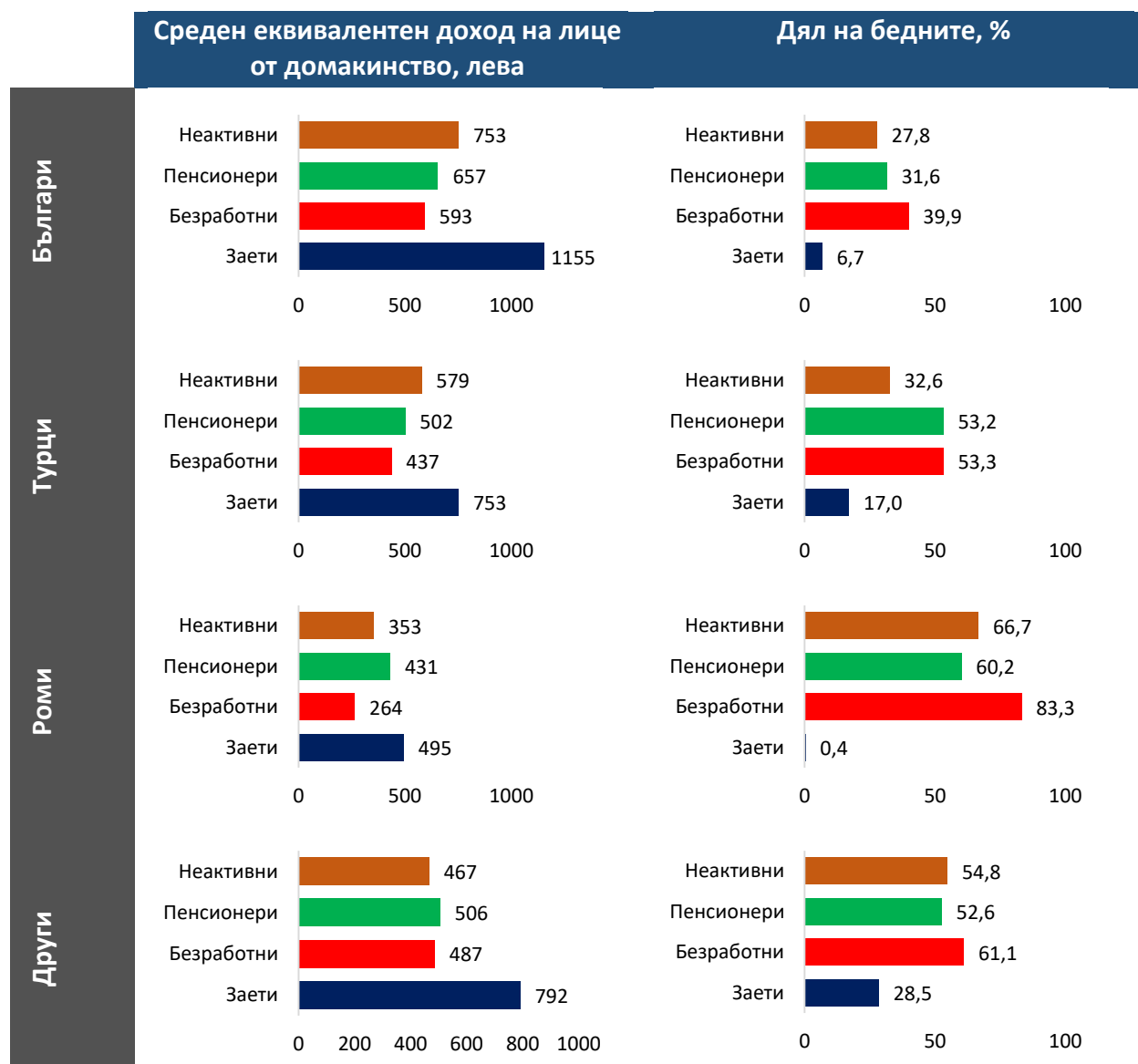
За разлика от доходите, делът на бедните сред заетите в средно- и гъсто населените части на страната са близки, но в слабо населените е цели 18%. Въпреки това, независимо от степента на урбанизация активното участие на пазара на труда остава най-добрата гаранция срещу изпадането в бедност – ефект, сравним с този на средното образование.

5.3 Доходи, заетост и етнос

Анализът на равнищата на еквивалентния разполагаем доход в трите основни етнически групи в България също потвърждава важността на заетостта. Докато връзката между икономическа активност и образование показва незначителна разлика между безработни и заети роми с основно или по-ниско образование, връзката между икономически статус и етническа принадлежност представят по-различна картина.

В сравнение с безработните, зетите роми имат почти два пъти по-висок среден еквивалентен разполагаем доход. Прави впечатление и обстоятелството, че делът на бедните сред работещите роми също е много нисък, но при анализа на данните трябва да се има предвид, че включените в извадката на EU-SILC роми с високо образование и заетост са малко на брой, което води до ниска точност на средните стойности и големи разлики между отделните издания на изследването. От значение е и самоидентификацията – възможно е роми, постигнали добър стандарт на живот и в определени региони да предпочитат да се идентифицират като българи или турци. С тези уговорки, при ромите има най-малки вариации в доходите според статута на пазара на труда. Обратно, при българите заетостта допринася за най-голямо повишение в доходите.

Графика 12: Средни доходи и дял на бедните в населението на 16 и повече години според етноса и икономическия статут , 2019 г.

Източник: EU-SILC, изчисления на ИПИ

От гледна точка на бедността, сред етническите малцинства безработицата отново е най-важният фактор. При ромите обаче единствено сред заетите делът на бедните е под 50%, а сред турците това е вярно и за неактивните. В обобщение, сред разгледаните фактори най-важна роля за бедността и равнището на доходите са образованието и активното участие на пазара на труда. Разликите между етническите групи и степента на урбанизация отразяват най-вече концентрацията на домакинства с различни характеристики в отделните групи, което води и до значителни разлики в равенството във възможностите между тях.

6. Неравенство във възможностите в жилищните условия

Характеристиките и състоянието на жилищата е сред ключовите условия за подобряване на социално-икономическия статус – липсата на достъп до течаща топла вода, канализация, електричество, отопление и подобни базисни удобства възпрепятстват пълноценното участие в икономическия живот. По тази причина разглеждаме както жилищните условия на различните доходни групи, така и тези в градските и селските райони.

6.1. Жизнени условия според доходната група в EU-SILC

Изследването на Евростат за доходите и условията на живот (EU-SILC) съдържа редица индикатори за условията на живот в домовете на респондентите. Въпреки че може да си струва да се съсредоточим върху всеки от показателите поотделно - от липсата на подходящо осветление до влажни стени и течащи покриви, първото измерване на равенството на жилищата ще приложи агрегиран подход. Прилагаме методологията на Палварини и Паволини (2010)¹⁹ и изграждаме два индекса - един за жилищни условия и един за условия в квартала. Таблица 3 по-долу съдържа променливите от SILC, които влизат в двата индекса.

Таблица 3: Избрани индикатори на условията в жилището и квартала в EU-SILC

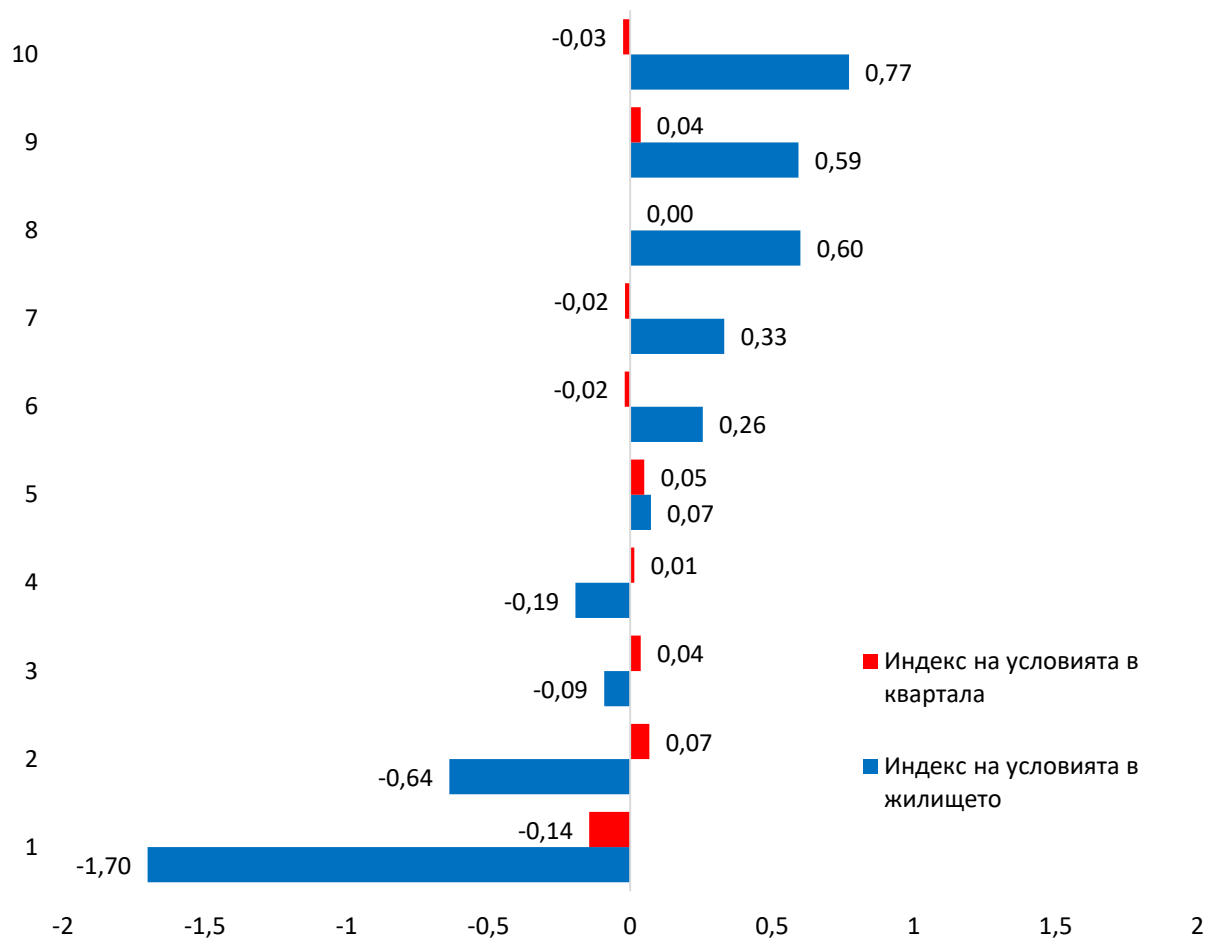
<i>Код в SILC</i>	<i>Описание</i>
Индекс на условията в жилището	
NN030	Брой стаи в жилището (претеглено към размера на домакинството)
NN040	Протекъл покрив, влажни стени/подове/основи, гниене на прозорците или пода
NN050	Способност за адекватно отопление на дома
NN081	Достъп до баня или душ в жилището
NN091	Вътрешна тоалетна с течаща вода, до която само домакинството има достъп
HS160	Проблеми с жилището: прекалено тъмно, недостатъчно осветено
Индекс на условията в квартала	
HS170	Наличие на шум от съседите/улицата
HS180	Замърсяване, боклук или сходни проблеми в околната среда
HS190	Престъпност, насилие или вандализъм в района

Източник: EU-SILC

Среднопретеглените стойности на индексите се изчисляват за различните доходни групи. Този подход позволява както извеждането на точното място в доходното разпределение, което позволява покриване на жизнените минимума, така и идентифициране на най-често срещаните проблеми. Самите индекси са конструирани като мащабирана до средната сума от отделните им компоненти, при които домакинствата с жилищни условия под средните за страната приемат отрицателни стойности, а тези над средните – положителни стойности. Графика ... представя средните стойности на индексите по децилни групи.

¹⁹ Palvarini, P., & Pavolini, E. (2010). Housing Deprivation and Vulnerability in Western Europe. In *Social Vulnerability in Europe* (pp. 126-158). Palgrave Macmillan, London.

Графика 13: Средни индекси на условията в жилището и в квартала по децилни групи, 2019 г.

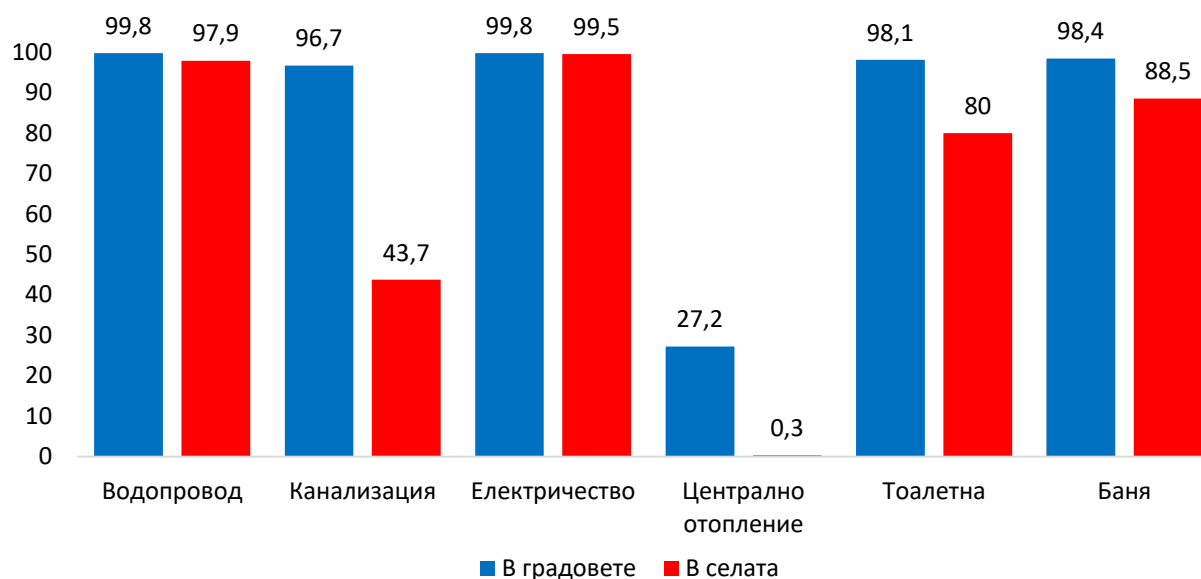
Източник: EU-SILC, изчисления на ИПИ

При индекса на жилищните условия ясно личат неравенствата между отделните доходни групи. Те са най-видими при най-бедните 10% от домакинствата, при които натежават най-вече проблемите с отоплението, гниенето, малкото жизнено пространство. Прави впечатление също, че няма значителни подобрения в средната стойност на индекса на жилищни условия между най-горните три децилни групи, което най-вероятно отразява съсредоточаването на домакинствата в тях в по-богатите жилищни квартали на градовете. Трябва да се има предвид и че индексът включва основни индикатори за нормален живот, но не и т.нар. луксозни условия, които биха довели до по-сериозни отлики между горните доходни групи. Значително отклонение при индекса на условията в квартала има единствено при най-бедните, а всички останали доходни групи гравитират около средната стойност. Най-високите стойности на индекса за ниските и средни доходни групи отразяват концентрацията им в по-слабо урбанизираните райони, където има по-малко шум и замърсяване в сравнение с големите градове.

6.2. Жилищни условия в градските и селските райони

Алтернативният преглед на домакинствата, който прави НСИ дава още един поглед върху разликите в жилищните условия в градовете и селата. Проследяваме в динамика развитието на достъпа до основните удобства на домакинствата (течаща вода, канализация, отопление, тоалетни, бани), както и размера на жилищата и жизненото пространство в тях. Разделението по линията град-село дава възможност да се идентифицира нуждата от дефиниране на различни мерки за различните райони (помощи за отопление, например).

Графика 14: Жилищни условия на домакинствата в градовете и селата, 2020 г., %

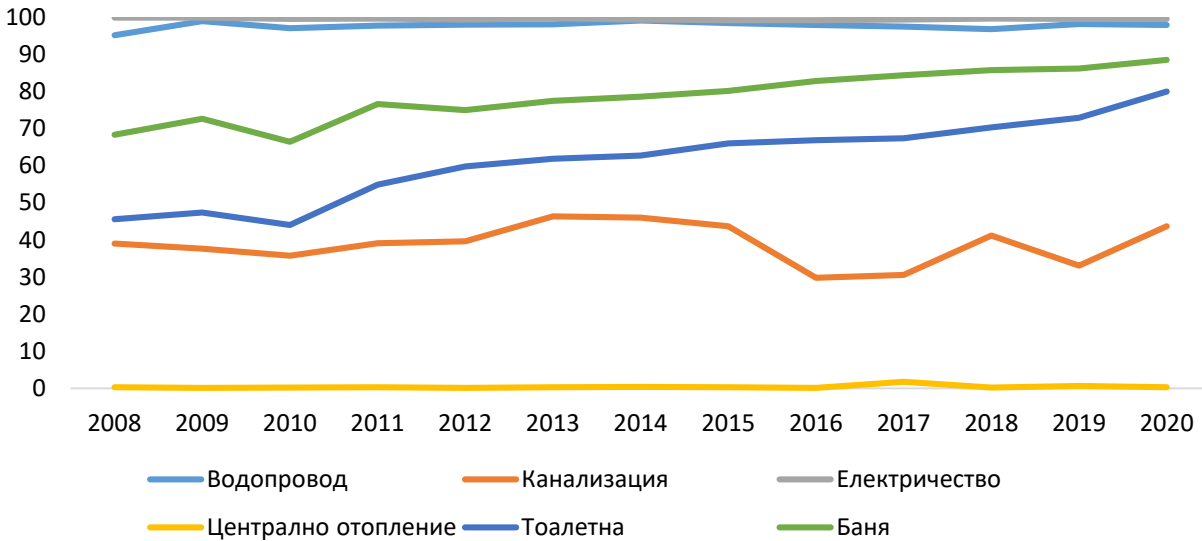
Източник: НСИ

При достъпа до питейна вода и електричество няма практически никаква разлика между градовете и селата, като те липсват в под ½ процент от домакинствата. Големи различия обаче има в достъпа до канализация, като в градовете достъп до такава имат 97% от домакинствата, а в селата – едва 44%. Това е следствие от високата цена на развитието и поддръжката на канализационна мрежа, което я прави неприемливо недостъпна в по-рядко населените райони на страната, ако жителите трябва да финансират пълните разходи. Очаквано, централно отопление практически липсва в селата, а с такова са свързани 27% от домакинствата в градовете. Ниският достъп до централно отопление има пряко отражение върху енергийните нужди на домакинствата, тъй като 2/3 от тях са принудени да ползват въглища, дърва, електричество или газ за отопление в зимните месеци. Притеснителен е и големият дял на домакинствата в селата, които нямат достъп до вътрешни тоалетна (20%) и баня (11%), което, заедно със широко разпространената употреба на септични ями създава сериозни здравни рискове за домакинствата в селата.

Важно е да отбележим, че в периода за който НСИ публикува данни за жилищните условия в градовете не се наблюдават особени промени в достъпа до основните удобства. За сметка на това, в селата има значителни подобрения, особено в наличието на тоалетни, които в началото на десетилетието са били налични в под половината от домакинствата и бани, с каквито са разполагали

70% (графика 15). Тази динамика отразява най-вече повишаването на доходите и на по-ниските доходни групи в периода между двете икономически кризи.

Графика 15: Динамика на жилищните условия на домакинствата в селата, 2008-2020 г., %

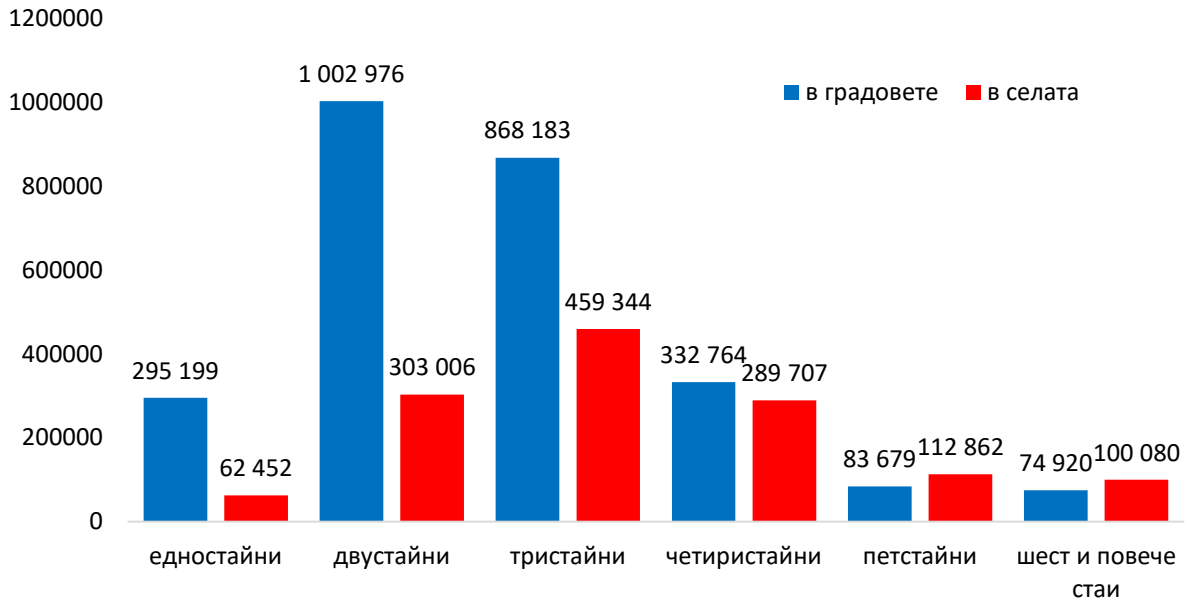

Източник: НСИ

Наблюдават се и големи различия във вида на жилищата в градските и селските райони. От почти 4 милиона жилища в страната към края на 2020 г., 2,95 милиона жилища са в градовете, с тенденция към увеличение. В сравнение с 2004 г. – първата година, за която са налични данни – броят на жилищата в градовете е нараснал с 14%, този в селата – намалял с 4%, което отразява процесите на урбанизация и по-високото търсене на жилища в градовете. Типът на жилищата в градските и селските райони също е доста различен.

Очевидно е, че в градските условия се предпочитат по-малките къщи и апартаменти – повечето от тях са с две или три стаи, но и такива с една стая са доста често срещани, докато такива с пет и повече стаи почти липсват. От друга страна, въпреки че като цяло има много повече градски, отколкото селски жилища, в селските райони има повече жилища с пет и шест стаи, отколкото в градските райони, а тези с четири стаи са почти еднакъв брой. Това е съвсем разбираемо, тъй като повечето от по-големите къщи се намират в селски райони, където има повече строителни площи и земята като цяло е по-евтина. Тази констатация е забележителна, тъй като селските райони, които предлагат като цяло по-лоши условия на живот, обикновено имат повече жилищно пространство, което иначе се счита за желана характеристика. Въпреки че достъпът до повече жизнено пространство в селските райони определено е положителен фактор, той далеч не е достатъчен, за да преодолее изброените по-горе негативи на селските райони, а и от значение е обстоятелството, че често селските къщи са второ жилище, обитавани заедно с по-малки апартаменти в градовете.

Графика 16: Жилища в градовете и селата според броя на стаите, 2020 г.

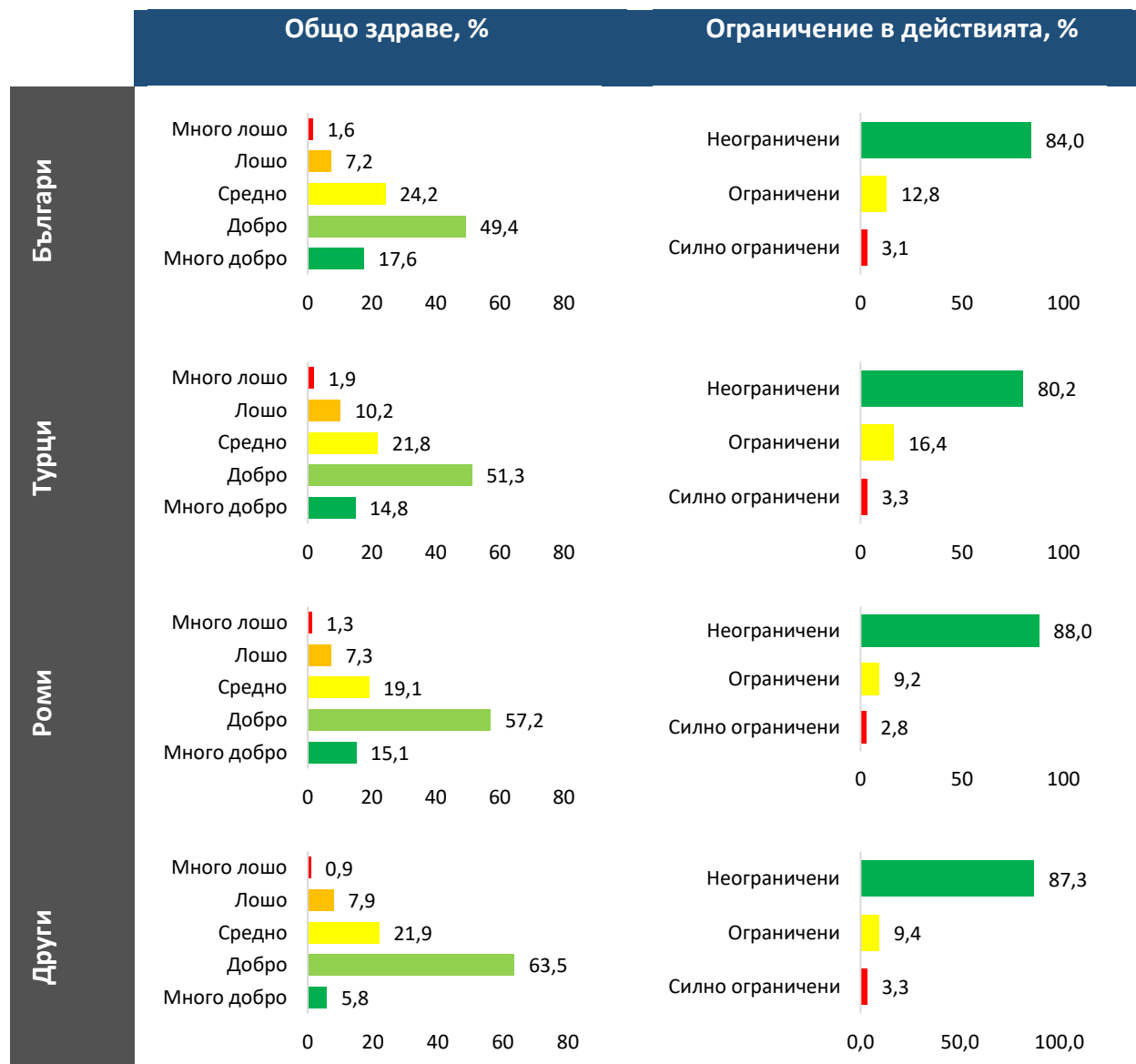
Източник: НСИ

7. Неравенство във възможностите в здравето

7.1 Здраве, етнос и бедност

Достъпът до качествено здравеопазване е ключов за реализирането на икономическия потенциал на индивидуално ниво. По тази причина се спираме на здравния статус на различните доходни и етнически групи и ограниченията, които той поставя пред пълноценното им участие а пазара на труда.

Графика 17: Здравен статус и ограничение в действията по здравословни причини сред населението на 16 и повече години според етноса , 2019 г.

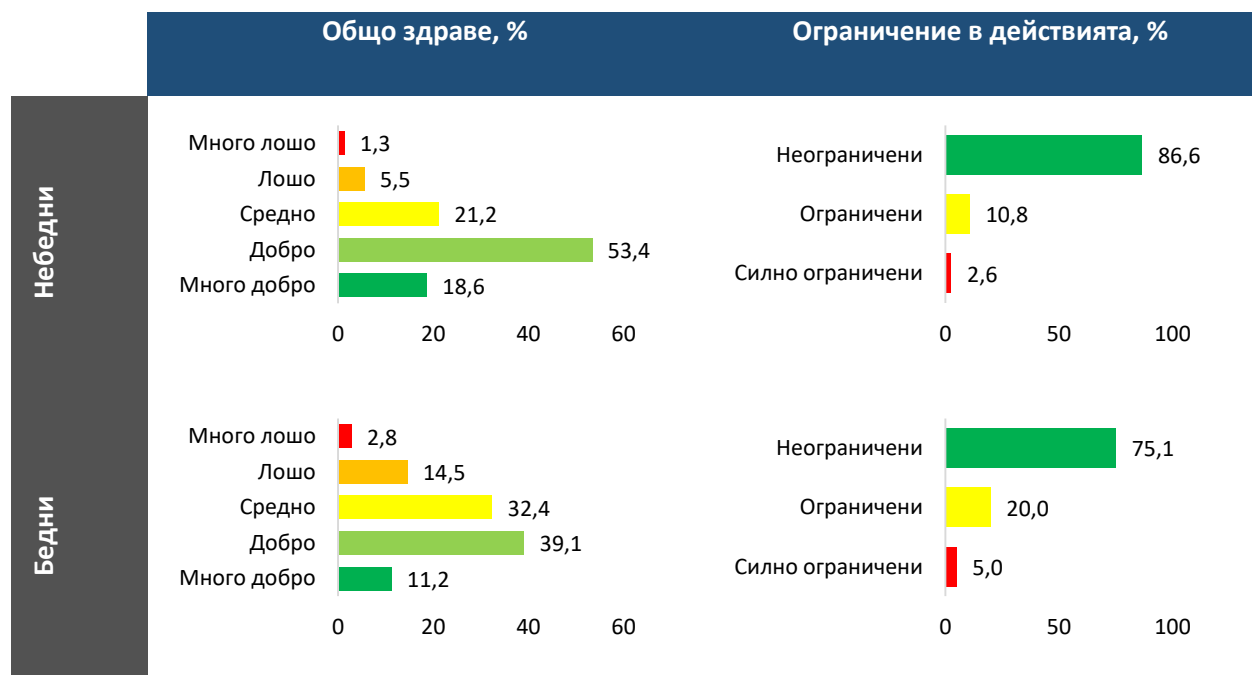

Източник: EU-SILC, изчисления на ИПИ

Както личи от графика 17, между етническите групи няма особени разлики в самооценката на здравното състояние – при всички делът на населението, което определя общото си здраве като „добро“ е приблизително ½ от всички, тези с много лошо здраве са под 2%. Известни отлики има при

тези със „средно“ здравно състояние, като те са най-много сред българите. В резултат на много малките разлики в общия здравен статус, без особени различия са и дяловете на хората, чието здраве пречи на извършването на обичайни действия (в това число работа). Противно на очакванията, най-нисък дял ограничени от здравето лица има сред ромите. Като цяло добрите показатели на най-бедния етнос в страната най-вероятно се дължи на по-малката средна продължителност на живота, което от своя страна води до по-малък риск от развитие на хронични заболявания. От значение е и елементът на самооценка, като е вероятно различни хора да определят по различен начин здравното си състояние.

Графика 18: Здравен статут и ограничение в действията по здравословни причини сред населението на 16 и повече години според бедността, 2019 г.

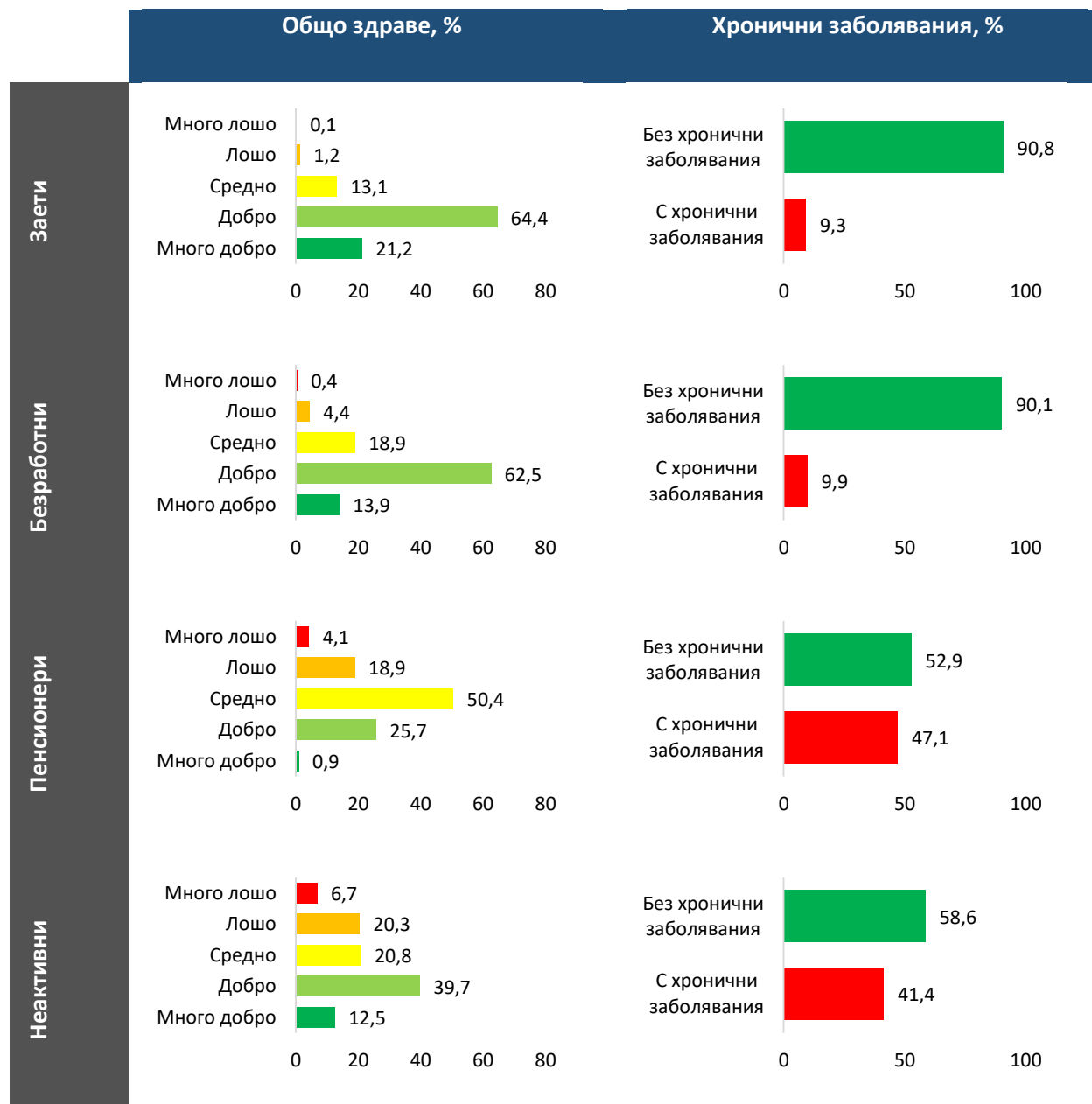
Източник: EU-SILC, изчисления на ИПИ

За разлика от разпределението по етнически принцип, между бедните и небедните различията са значителни. Сред бедните делът на хората в много лошо здраве са два пъти повече, а тези в лошо – почти три пъти. Със средно здравословно състояние се определят почти 1/3 от всички бедни, на фона на 1/5 от небедните, с много добро – 1/10, при почти 1/5 от небедните. Разликите в здравното състояние се отразяват и пряко на възможностите за пълноценен живот и участие на пазара на труда, като здравословни проблеми създават ограничения за 20% от бедните, а със силни ограничения са 5%. Причините за тези разлики най-вероятно се крият в по-ниската покупателната способност на бедните, която води до ограничен достъп до лекарства, добра храна и профилактична грижа, а и по-неблагоприятните им жилищни условия. Разпределенията в предишните глави обаче сочат, че активното участие на пазара на труда и заетостта са най-сигурният начин за излизане от бедността. Бедността обаче се явява сериозна пречка пред поддържането на добро здравословно състояние, което от своя страна пречи на намирането и запазването на заетост; това оформя порочен кръг, в който бедността води до влошено здраве, а влошеното здраве поддържа бедността.

7.1 Здраве, заетост, бедност и достъп

Няма особени разлики в здравето състояние на заетите и безработните – при тези групи повече от половината от хората определят здравето си като „добро“. При заетите обаче малко над 1/5 са в много добро здраве, в сравнение с 14% от безработните, а сред тях има чувствително по-големи дялове на хората в средно и лошо здраве. Въпреки това, относително доброто здраве изглежда като ключова предпоставка за активното участие на пазара на труда.

Графика 19: Здравен статус и хронични заболявания сред населението на 16 и повече години според бедността, 2019 г.

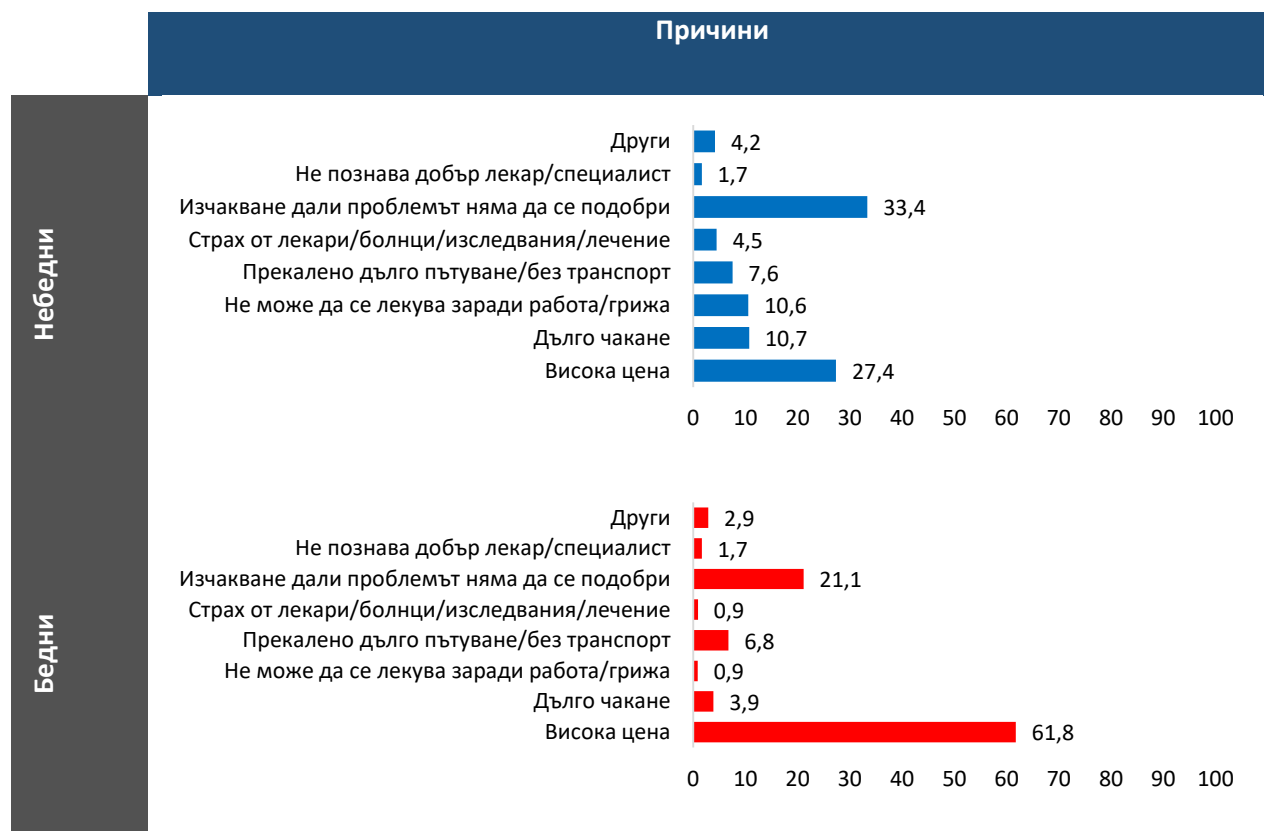

Източник: EU-SILC, изчисления на ИПИ

Очаквано, здравословното състояние на пенсионерите е значително по-лошо от това на безработните и заетите. В тази група хора в много добро здраве практически отсъстват, с лошо са почти 1/5 от всички. От по-голям интерес от гледна точка на политиките на пазара на труда и създаването на равни възможности обаче е здравното състояние на неактивните, тъй като то може да пречи на тяхното активиране и насочване към заетост. Въпреки че значителен дял от неактивните са много добро (13%) или добро (40%) здраве, дяловете на другите три групи са значително по-големи в сравнение със заетите и безработните, което означава че при малко под половината неактивни здравословното състояние играе значима роля в задържането им извън пазара на труда. Това важи с особена сила за неактивните в лошо (20%) и много лошо (7%) здраве. Този извод се потвърждава и от големия дял на неактивните с хронични заболявания (41%) в сравнение с безработните и заетите (9-10%), което видимо е важна пречка пред ориентирането им към заетост. Това от своя страна има и преки последствия за политиките на пазара на труда - изглежда, че мерките за активиране следва да са свързани и с усилия за подобряване на здравното състояние на участниците.

От значение е и самият достъп до здравна грижа. Въпреки че той не отразява качеството и резултатите от профилактика и лечение, наблюдаваме значителни разлики между бедните и небедните. Докато при небедните едва 1,5% от всички страдат от здравословен проблем, който не изследват или не лекуват, то сред бедните този дял е 5,5%.

Графика 20: Причини за липса на изследване или лечение сред хората на 16 и повече години според бедността, 2019 г.

Източник: EU-SILC, изчисления на ИПИ

Причините за липса на лечение или изследване при бедните и небедните са много различни. Докато сред небедните те са относително по-равномерно разпределени, като водещи са изчакването дали медицинските проблеми няма да отминат сами (33%) и високата цена на лечението или изследванията (28%), то сред бедните липсата на средства е водещият фактор, който ограничава достъпа до медицинска грижа за цели 62%. При 1/5 фактор е и изчакването, а за 7% от бедните пречката е липсата на транспорт и физически достъп до медицинска грижа, което отново е свързано с липса на средства. Тази зависимост потвърждава извода, направен по-горе в анализа на здравното състояние на неактивните – ниските доходи пречат на подобряването на здравното състояние на бедните, което от своя страна предотвратява по-активното им участие на пазара на труда и излизането от бедност.

8. Основни изводи

Настоящият преглед на част от факторите на неравенството във възможностите в никакъв случай не е изчерпателен – към него могат да се добавят и достъпът до инфраструктура, социални услуги, висше образование и много други. Въпреки това анализът извежда някои ключови пречки пред равния старт и реализация на хората от домакинства с различни доходи, етническа принадлежност, урбанизация. Най-важните сред тях са:

- Социално-икономическият статус на родителите и етническата принадлежност остават водещите фактори, които предопределят постиженията на учениците в изследването PISA. Това подчертава неспособността на системата на училищно образование, особено в началните етапи, да коригира неравенствата между различните домакинства и да предоставя равни условия на учениците;
- Значителни разлики се наблюдават и в постиженията на учениците в различните по размер училища. Тези неравенства са до известна степен и резултат от влиянието на модела на финансиране на училищното образование;
- Делът на бедните деца в етническите малцинства – и особено сред ромите - е значително по-голям от този сред българите. Това е особено видимо в слабо населените райони, където отношението на бедни към небедни деца сред ромите е 4:1;
- Урбанизацията играе ключова роля за доходите на семействата с деца сред българите, като при тях групи разликите в доходите между градските и селските райони на страната са приблизително двойни. При турците и ромите за сметка на това значителни разлики не се наблюдават, като при ромите доходите на семействата с деца варират около 35% от средните доходите на семействата с деца в страната;
- Ромските семейства с деца, независимо от бедността си срещат проблеми с престъпност, насилие и вандализъм в района си значително по-често от останалите етнически групи;
- Ниските доходи на семейства от етническите малцинства водят до проблеми със създаването на основни условия за развитие на децата в домакинството. Най-видими са те при достъпа до книги, нови дрехи и обувки, качествена храна;
- Образованието е основният фактор, който влияе на успешната реализация на пазара на труда и излизането от бедност. На този етап голямата разлика идва с успешното завършване на средно образование. Същевременно, урбанизацията влияе най-чувствително на доходите на заетите, докато пенсиите изравняват стандарта на живот между гъстонаселените и рядко населените части на страната;
- Жилищните условия са чувствително по-лоши в двата най-долни децила на доходното разпределение. Изкачването в по-горните децили води до подобрения, но не толкова значително. Между условията в кварталите няма особени разлики според доходите;
- Достъпът до баня, тоалетна и канализация в селата остава проблем, въпреки че през изминалото десетилетие се наблюдават подобрения. Едновременно с това жилищата в селата разполагат със значително повече жизнено пространство;
- Между различните етнически групи не се наблюдават големи разлики в здравното състояние. Здравото на бедните и неактивните обаче е значително по-лошо от това на небедните и икономически активните, а те по-често нямат достъп до здравна грижа по финансови причини.

9. Използвана литература

Aguirreche, A. L. (2012). Inequality of Opportunity in Education. *Empirical Applications and Policy, Universidade Del Pais Vasco, Biscay, Espanha*

Campbell, T. D. (1974). Equality of Opportunity. In *Proceedings of the Aristotelian Society* (Vol. 75, pp. 51-68). Aristotelian Society, Wiley.

Canton, E. et al. (2018). Economists' Musings on Human Capital Investment: How Efficient is Public Spending on Education in EU Member States? Discussion Paper No. 081. European Commission

checchi, D. et al. (2015). Income Inequality and Opportunity Inequality in Europe: Recent Trends and Explaining Factors.

Cuhna, F., Heckman, J. (2007). The Economics of Human Development: The Technology of Skill Formation. *University of Chicago*.

Duncan, O. D. (1969). Inequality and Opportunity. *Population Index*, 361-366.

Frankel, C. (1971). Equality of Opportunity. *Ethics*, 81(3), 191-211.

Palvarini, P., & Pavolini, E. (2010). Housing Deprivation and Vulnerability in Western Europe. In *Social Vulnerability in Europe* (pp. 126-158). Palgrave Macmillan, London.

Perez-Arce, F. et al. (2016). Inequality and Opportunity: The Relationship Between Income Inequality and Intergenerational Transmission of Income, *RAND Corporation*, 23.

Roemer, J. E., & Trannoy, A. (2015). Equality of Opportunity. In *Handbook of Income Distribution* (Vol. 2, pp. 217-300). Elsevier.

Данчев и др. (2013) "България – Пилотно внедряване на статистически модели за оценка на добавената стойност на българските училища с помощта на национални данни за оценка на учениците." Световната банка